

B 13.441.

116215

EESTI MAJANDUSAJALUGU

=====

Esimesed inimesed arvatakse meie maal olevat olnud olnud 6000 aastat e.Kr. Tõenäoliselt siin suurt rahvaste rändamist ei olnud, vaid jää-aja järkjärgulise kadumisega põhja poolt asusid inimesed ka kordkorralt maa vabanedes jääsegust edasi põhjapoolsematele aladele. Nii arvatakse vanasti Eestimaal asustatud olevat. Eestimaal olid sel ajal tõenäoliselt meie eestlaste esivanemad. Elutarveteks hangiti juba loodusest eestleitavaid tarbeid. Seda nim. h a n k e m a j a n d u s e k s . Hankemajandusliku astme tegid läbi kõik rahvad enne kui nad asusid viljelevale majanduslikule astmele - v i l j e l e v m a j a n d u s . Nii kestis hankemajandus ehk anastav majandus meie maal umbes kuni a. 1000-150 e.Kr. Peamiseks elukutseks ja peamiseks elatusallikaks ning toiduks oli sel ajal k a l a n d u s . Selletõttu moodustus ka asustus kalarikkamate kohtade ümbruses. Kalastuse kõrval harrastati ka küttimist, kust saadi kehakatet, liha toiduks jne.

Selleaegne majandus kirjutas ette ka kindlad eluviisid, mis olid poolrändavad. Kalastuskohti muudeti, asuti ühest kohast teise, ning kalastushoode aegade vahelpeal asuti koguni metsadesse elama.

Hankemajanduse ajajärgul võib märgata ka kultuuri arenemist. Leiutatakse järjest uusi kalastamis- ja küttimisviise. Vastavalt poolrändavale eluviisile olid arenenud ka liiklemisabinõud ja -teed.

Iga perekond töötas omaette ning saaduste vahetamine oli võrdlemisi vähe arenenud. Üldiselt valdavaks oli kodumajandus, hangitakse vajalikud tööriistad ja muud vajalikud abinõud endale ise, ilma vahetuseta. Kui aga vahetust esines, siis ainult vahetuskaubanduse teel.

Üldiselt oli aga ka kaubandus vähe arenenud. Algul elati koos perekondade viisi, hiljem aga hakatakse elama koos juba suuremal hulgal, sugukondade kaupa, et sellega saada tõhusamat kaitset vaenlaste vastu. Jõudis peagi kätte niisugune piir, kus rahvaarv oli suurenenud ning hankemajandusega ei suudetud enam kõike rahvast toita. Kui juba

niisugune kriis oli saabunud, siis oli ka loodud juba püüe üle minna hankemajanduselt v i l j e - l e v a l e majandusele, et paremini ära elatuda.

Põllundus ja karjandus oli arenenud juba mitu tuhat aastat tagasi maades, kus selleks oli olemas häid eeldusi. Meie maal oli sel ajal koduloomana tuntud ainult koer. Andmed viitavad sellele, et põllundus oli sel ajal arenenud Aasias, samuti ka karjandus. Võrdlemisi kõrgel astmel seisis põllumajandus Egiptuses. a. 3000 e.Kr. oli põllupidamine idast levinud juba Doonau maadele, kust ta umbes a. 1500 e. Kr. jõudis ka meie maale. a. 1500-1000 e.Kr. on ajajärguks, kus põllumajandus meie maale ikka enam ja enam laiali valgub ning hiljem hankemajanduselt ülemvõimu võtab. Põllumajandus muutus ning arènes järjest (aletamine, põlispõld, loomade kaasaabi põlluharimisel, kahe- ja kolmepõllusüsteem jne) Alepidamine jäi aga siiski kaunis hilise ajani veel teiste põllundussüsteemide kõrval püsima, kadunud on alepidamine alles viimastel aastatel. 1-4 saj- on asustus koondunud juba Kõrg-Eestisse, parematele põllumaadele, põlispõldudele. Kui aga Kõrg-Eesti põllumaad enam kõike rahvast toita ei jõudnud, siis asuti järkjärgult ka madalamatele aladele. Nende piirkondade asustamine jõuab enamvähem lõpule 13. sajandil, kui sakslased vallutasid meie maa tule ja mõõgaga.

Põllumajandus esimesel aastatuhandel e.Kr. moodustas domineeriva vormi endise hankemajanduse asemel. Ajavahemikul 1000 e. Kr. kuni 1200 p. Kr. oli põllumajandus meie maal saanud tõelikult valitsevaks vormiks. See aga tõi suuri muudatusi kaasa töö- ja tööjõu suhtes. Hakatakse tööd tegema juba teadlikult, muretsetakse mitte enam ainult tänase, vaid ka homse eest. Tasuta tööjõu (orjapidamise) püsimine. Orjasid hangiti võõrsilt sõjaliste teede kaudu ja rakendati neid siis kodus põllutöödele. Sõjad sumnivad üksikuid rahvaid tihedamini liituma. Rahvaste vahel tekib selletõttu teravaid pinevusi, tekib vajadusi enda ja varanduse kaitseks. Rahvas hakkab tugevamalt organiseeruma, mis käib käsikäes põllumajanduse maksmapäasemisega. Tekib suuremaid ühiskondi, liitutakse perekondade, sugukondade ja külakondade kaupa. Külakonnad omakorda ühinesid 3-4 kaupa saraskondadeks.

Maa oli üldiselt külakonna ühisomanduseks (heinamaa, karjamaa). Põllud jaotati ära üksikute talude vahel talude eraomanduseks. Et aga selle juures valitses üldiselt lapisüsteem, ühel talul oli üks osa põldu siin ja teine osa põldu teises otsas, siis ei pääsenud põldudele soovikorral juurde. Sellepärast hariti põllud ja koristati villi sealt ühiselt ja organiseeritult. Juhiks nende tööde juures oli harilikult külavanem.

Enesekaitse tarbe suurenedes liitusid külakonnad kihelkondadeks. Küllaldase kaitse saavutamiseks: vaenlaste eest pidid kihelkonnad hoolt kandma linluste ehitamise eest, teede (võimaluse korral salateed läbi soo) ehitamise eest nende juurde, sõjalavade ehitamise eest jne. Kihelkonnad liitusid omakorda maakondadeks, mis olid üksteisega väga tihedas seoses.

Põllumajanduse arenguga käsikäes tekkis nähe, et võeti tööriistadena põllumajanduses ja majapidamises tarvitusele metalltööriistad. Meie maal metalli ei tuntud.

Kuni 13. sajandini, sakslaste tulekuni, oli muistsetel eestlastel kasutusel kahevälja süsteem. Sakslaste poolt aga pandi siin maksma kolme välja süsteem, mis oli aga meie maal tuntud juba ammu enne sakslaste tulekut. 3 põllu süsteem arenes siin käsikäes teiste süsteemidega. Selle kõrval hariti põldusid ka veel endises 2 põllu süsteemis. 8-13 sajandini p. Kr. oli põllupidamine meie maal saanud täielikult valitsevaks majandusvormiks.

Peavormiks põllumajapidamistes olid talud, mis liitusid omavahel ka suuremateks üksusteks Põhja-Eestis, saartel, Lõuna-Eesti põhjaosas jne. Sääli oli valitsevaks vormiks küla. Talude koondumisega külaks käis kaasas ka teatud nähteid, mis soodustasid majapidamist üksikute talude vahel. Külades oli kehtimas lapisüsteem. Igale talule oli eraldatud ühest kui teisest kohast väike lapike põldu. Et neid lapipõlde tuli talude kohta kaunis suur arv, mis ulatus teinekord 10-100 lapini, ja et need lapid väga pisikesed olid, siis oli muidugi raskendatud nende lappide omanikkude juurdepääs oma põldudele. Sellepärast oldi sunnitud villi koristama põllult organiseeritult, terve küla hakkas vilja koristama ühe korraga. Nii sai iga talupidaja oma põllule ligi. „

Põldudel vilja koristamine sündis muidugi taluperemeeste omavahelisel kokkuleppel ning küla-
vanema juhtimisel. Heinamaad, karjamaad ja metsad
olid küla ühisomanduseks mida kasutati nii ühiselt
kui ka eraldi. Heina tegema läks küla korraga. Hil-
jem siis jagati kogu saak talude vahel vastavalt
talude adramaade hulgale. Samuti toimiti ka puude
lõikamisega metsast. Hiljem hakati sellist organi-
seeritud moodustist põllupidamise alal nimetama
s a r a s k o n n a k s . Senisest teravamini ker-
kis esile ka tööjõu küsimus. Normaalseks nähteks
oli, et talu põllud hariti oma perekonna tööjõu-
ga.

Soov põllutööst pääseda töö endaga kaasa or-
japidamise. Orjasid hangiti nii ostu teel kui ka
kaugetest sõjakäikudelt võõrastele maadele. Muist-
ses Eestis oli palju orjasid, keda toodi nii Skandi-
naaviast kui ka teistest maadest. Eestlased olid ka
ise suured orjakauplejad. Rohke orjapidamine vana-
de eestlaste juures laseb eeldada seda, et sel ajal
on meie maal juba olemas olnud ka suuremaid põllu-
majanduslikke kaitisi (mõisad). Oli ka palju teis-
test suuremaid ja jõukamaid eestlasi. Jõukuse eel-
duseks sel ajal oligi just mõisamajapidamine.

Tekkis tarvidus ka suurema ühiskondliku or-
ganisatsiooni järele, et kaitsta iseendid ja ka
oma varandusi. (Vastastikused sõjaretked naabrite
vahel orjade muretsemiseks jne). Üksikud külad lii-
tusid kihelkondadeks ja need omakorda veel maakon-
dadeks. Maakonna eesotsas seisis juhina ja valitse-
jana vanem. Maakonnad olid isekeskis üksteisega ti-
hedas seoses, et saavutada tarviduse korral suu-
ramat kaitset vaenlase vastu.

Põllumajandusele tekkis nüüd rida majanduslik-
ke koormisi, mida varem ei tuntud. Oli vaja ehitada
kindlusi või linnuseid, teid nende juurde, sõjalae-
vu jne. Need kohustused pidid täidetama talude
poolt naturaalkohustuste näol. (Talu andis tööjõu,
veoloomad jne.). Sellele lisaks oli teataval mää-
ral arenenud ka teisi nähteid, mis viisid meie
põllumajanduse kaugemale naturaalmajanduslikult
astmelt.

8. sajandil p. Kr. hakkab muistne Eesti osa võtma ka kaubitsemisest. Tihenesid kaubanduslikud sidemed Läänemere ja Põhjamere vahel. Meie maa sattus 8. sajandil p. Kr. uute kaubateede keskele, mis ühendasid Põhja-Euroopat idamaiste rahamajanduslike aladega (Kaubateed Dnjepri kaudu ja Riia kaudu olid 2 selle aja tähtsat teed ühenduse pidamiseks idamaadega). Eestlased hakkasid nüüd kiiresti kasutama neid võimalusi, mis tekkisid neile suurte kaubateede lähikorras asumisel. Algul etendasid eestlased kaubavahetuses passiivset osa, kuna aktiivne osa kaubanduses oli skandinaavlaste käes. Hiljem muutuvad eestlased aga ikka enam ja enam aktiivsemateks kaubitsemises. Eestlaste aktiivsus tõuseb haripunktile muistse iseseisvuse aja lõpul.

Kauplemine oli aga ka väga lähedalt seotud sõjaga. Kui tekkis paras juhus, siis haarati pihku relvad, kui saavutati võõrastega vastavad kokkulepped, siis kaubeldi rahus.

Erilist kaupmeeskonna kui kihi olemasolu muistsete eestlaste juures ei saa just kindlaks teha, ning arvatavasti ka elukutselisi kaupmehi eestlaste seas ei olnud. Üldiselt võttes, et kauplemine ja sõda käis koos, siis ka suurimad sõjamehed ja suurimad juhid olid ka iseenesest mõistetavalt suurimad kaupmehed. Ka talupojad võtsid osa kaubitsemisest. Sellest ajast on pärit ka suuremate asulate tekkimine, ning paljude asustuste tekkimine ei läse ennast seletada muuga kui ainult sellega, et need asustused tekkisid just sellepärast, et nad olid kaubateede ääres. Sellega on olemas juba teatud alged linnadel.

Mis puutub kaubanduse artiklitesse, siis selleaegne kaubandus tegeles peamiselt just a a r d e - j a l u k s u s k a u p a d e g a . Selle kõrval aga oli olemas ka ülstarvitatavaid massartikleid, nagu sool, karusnahad ja muud. Sisseveetavate artiklite hulgas esines ka Flandria kalevit. Üheks tähtsamaks kaubitsemisharuks oli ka orjakauplemine, mida meie esivanemad kaunis laialdaselt harrastasid.

Suuremad kaubanduslikud keskused sel ajal olid Birka ja Sigtuna. Pärast Sigtuna hävitamist eestlaste poolt saab järgmiseks tähtsaks kaubanduskeskuseks Ojamaa ühes Visby linnaga. Idas aga

tõuseb ikka enam ja enam Novgorodi tähtsus. Eestlaste asukoht tähtsate kaubateede ääres põhjustas kartust välishädaohu vastu. See sundis eestlasi ikka järkjärgult tugevamini organiseeruma. Eestlased olid sel ajal juba võrdlemisi kõrgel astmel oma organisatsioonide kui ka riigikaitse poolest ja põhjamaade riikidest ei kartnud eestlased üldse mingit hädaohu endile. Sakslaste meie maale tungimine toob siia aga hoopis uue olukorra.

Sakslaste sissetungimisajaks oli mistsete eestlaste majanduslik ja iseseisvuslik areng jõudnud sinnamaale nagu ta oli seda Rootsis, Taanis ja ka teistes ümberkaudsetes maades. Eestit eraldas teistest maadest ainult see, et ta võttis väga aktiivselt osa kaubitsemisest, mis toimus Baltimere ja Idamaade vahel.

Sakslaste asustamisala piiriks enne meie maale tungimist oli Elbe jõgi. Põhja pool Elbe jõe elasisid slaavi rahvad, kellede juures aga põllumajandus ei olnud nii kõrgele arenenud kui eestlaste juures. Saksamaa rahvaarvu suurenemise tõttu hakati otsima väljapääsu ida poole, mis hakkas toimuma 11. sajandil, nii rahulikult kui ka sõjalisel teel, ja jõudis see okupeerimine lõpule alles 18. sajandil, mil sakslaste poolt asustati Preisimaa. 12. sajandi keskpaiku asutati Lübecki linn. Sellest keskusest hakkasid sakslased edasi tungima põhja poole ning hakkasid huvituma ka Baltimerel toimuvast kaubandusest. 13. sajandi algul olid eestlased sunnitud omal maal tunnustama juba sakslaste ülemvalitsust, võttes omale kohustused maksta kümnist katoliku kirikule, maahärra'e kutsel sõdima minna ning ehitada linnuseid ja kindlusi ja teid vallutajate käsul jne.

Vallutamise tõttu tekivad siinses majanduselus järkjärgulised muudatused - ajavahemikust sakslaste meie maale ilmunisest kuni orduriigi langemiseni a. 1561. Kesk-ajal või ordu ajal toimus muistse Eesti olukorra kohanemine Lääne-Euroopast toodava feodaal- ja linnamajandusliku süsteemiga. Sakslased astusid muistsete eestlaste poliitiliselt ja majanduslikult jõukate kihtide asemele, kusjuures üldised funktsioonid jäid umbes samaks (endise maahärra asemele astus nüüd maahärra jne.) Nii ulatus sakslaste võimupiir siin õige kaugemale majanduselu nähetesse.

Saksa ordu käsutuses seisisid alati võrdlemisi suured sõjalised jõud, keda vajasisid siin piiskopid. Piiskopid kutsusid kohale saksa rüütleid ning läänistasid neile tasuks maid. Nii tekkis piiskopkondade alal vassallriik.

Teiseks teguriks, miks sakslased igatsesid meie maad, oli see, et neil olid majanduslikud kaalutlused soov enda kätte saada siinseid tähtsaid kaupade vahetuskohtasid. Varsti pärast maa vallutamist näeme et sakslased hakkavad suure hoolega siin linnasid rajama, andes neile samasuguseid õigusi, kui seda oli linnadel nagu Lübeck, Marienburg ja teised. Eestlaste käest võeti nüüd samuti üle ka kõik kaubanduslikud funktsioonid ning koondati need uutesse asutatud linnadesse.

Kolmandaks teguriks oli see, et sakslased tõid siia ka kiriku, mis pani eestlastele teiste koormuste kõrval veel teatud lisakoormised õlgadele. Selle pääle vaatamata pääses sakslaste kõrval vassallkondadesse sisse ka eestlasi (Harju piiskopi vassalkonnas oli eestlasi umbes 4%). Samuti olieestlasi ja liivlasi osaliselt ka ordus. Järkjärgult aga kaotasid eestlased oma rahvuse ja sulasid sakslastega ühte. Majanduselus hakkas aga toimuma järkjärgult suuremaid muudatusi ja a. 1651 oli majanduslik olukord Eestimaal juba suuresti erinev eelnevast ajastust.

Põllumajanduses toimuvatest muudatustest võib tähele panna asjaolu, et maa elanikkonna kõrvale tekitab uus kiht - vassallid. Õäänid olid antud vassallidele kasutada nn. künnisläänidena. Õieti läänistati sissetulek vastavalt maa-alalt aga mitte maa. Feodaalseaduste põhjal tähendas see aga ka õigusi teatud maaosa üle. Vassallidel oli ka maa kasutamise kõrval veel palju teisi sissetulekuid, nagu seda saadi kohtupidamisest oma läänimaal elutsevate elanikkude vahel. Tulud kohtupidamisest olid künnis suured. Maakasutamise õiguse kõrval omasid vassallid õigusi ka administratsioonis. Seda nim. maa põhimikuhärruseks. Vassallid said veel õiguse kokku kutsuda vabu mehi sõjaretketele, kui maahärra seda vajas. Hiljem aga muutus läänide iseloom suuresti. Läänid muutusid päritavateks, ja hiljem seaduse põhjal kehtis see päritavus ka naisjärglaste suhtes. Seega maa muutus peaaegu vassallide pärisomanduseks.

Ordualadel leidus aga ainult mõni üksik vassall, ning sealsetel vassallidel polnud ka nii suuri õigusi, kui oli seda piiskopkonna vassallidel. Suuremate vassallide kõrval leidus ka veel üks liik väiksemaid vassalle.

Algul jäi eesti talupoegade olukord umbes samaks, hiljem aga muutus ühe raskemaks. Talupoegade kõrval kasvab välja uus liik talupoegi, nn. "üksjalad", kes asusid väljaspool külakonda kuuluvaid maid. Nende talupoegade kohustused ja igasugused maksud oma vassallidele olid ka seetõttu palju väiksemad, võrreldes teiste talupoegade koorimistega. Kujuneb välja ka teatud liik vaba rahvast, kes asuvad töötama igasugustel käsitööladel.

Mis puutub orjadesse, siis algul oli orjade juurdevool kaunis rohke, mis aga hiljem pea-aegu kaob. Selletõttu oli tingitud ka talupoegade olukorra halvenemine hilisemal ajal, kui orjapidamine vaibuma hakkas. Üks moodus orjade juurdevooluks oli ka võlakiri, s.t. kes ei suutnud oma võlga tasuda, pidi hakkama orjaks. Sõdade harvenedes kahanes ka orjade arv ning orjapidamine hakkab järkjärgult kaduma.

Enne sakslaste tulekut oli muistses Eestis valdavaks põllumajandusvormiks väikepõllupidamine, kuid selle kõrval leidus ka õige vähesel määral suurpõllupidamisi. Nüüd aga ühenduses sakslaste ilmunisega ning vassallidega hakkab suurpõllupidamine meie maal levima juba õige laialdaselt. Selle arengu eelduseks oli asjaolu, et juba 13. sajandil hakkas Lääne-Euroopas arenema tööstus ning Lääne-Euroopas tekkis tarvidus vilja sissevedada väljast poolt. Lääne-Euroopasse saadeti peamiselt just seda vilja, mis tuli kokku talupoegadelt maksude ja andamite näol. Järkjärgult aga hakkas meie maa põllumajandusele üha enam ja enam mõju avaldama vilja sisseveo tarve Läände, mille tõttu hakati meie maal intensiivsemalt vilja kasvatama, et seda eksportida. Hakkavad tekkima mõisapõllud, esmajoones just Põhja-Eestis, Harjus ja Viirus vassallide eestvõttel. 1280 aastatel oli Põhja-Eestis mõisapõldusid juba kokku umbes 600 adramaa ümber, milline arv aga ühe suurenes. Lõuna-Eestis võis sel ajal kohata ainult ordumõisasid, kuid ka sealsed vassallid hakkavad hiljem asutama juba eramõisaid.

Ordu vajab oma mõisaid ise mitmesugusel otstarbel, nagu sõjaratsude kasvatamiseks, vanadusest jõuetute ning vigastatud orduvendade ülalpidamiseks, kindluste varustamiseks vilja ning muude toiduainetega jne. Pääle selle oli veel ordul endale tarvis hankida sõjavarustust. Raha varustuse muretsemiseks sai ordu just oma mõisadest. Sellepärast on ordu juba algusest saadik esinenud taatud liiki kaupmehena, müües vilja ning ostes relvi. Ordumõisade harimine toimus enamasti orjade tööjõuga, talupoja tööjõudu selleks tarvitati alguses vähe. 13. sajandi lõpu-poolle aga võib märgata juba talupoegade osatähtsuse tõusmist mõisa majandamisel.

Mis puutub piiskopkonna maadesse, siis oli ka siin samuti üks osa maadest reserveeritud piiskopide ning teiste kõrgemate vaimulikkude ülevalpidamiseks. Piiskopi lauamõisad, nende tulud läksid piiskopi enda taskusse. Selle kõrval hakkasid piiskopid mõisaid rajama ka teistele oma valduses olevaile maa-aladele. Lõuna-Eestis algab mõisade tekkimine aga õige tuntuvalt hiljem kui Põhja-Eestis. Esimesed mõisad tekivad siin alles 1450 aastatel. Siit peale aga hakkab ka Lõuna-Eestis mõisade arv kiirelt tõusma. Põhjuseks, miks Lõuna-Eesti maha jäi mõisade tekkimisel, oli tööjõu puudus sealsetel vassallidel. Üldiselt oli aga ordu-aja lõpuks tekkinud umbes pool nendest mõisadest, mida me näeme Eestimaa 19. sajandi lõpul.

Talude koormised mõisale seisis alguses peamiselt maksudes (kümnis jne.). Sellejuures aga kümnis kasvas ajajooksul umbes kuni 25%-ni. 14. sajandil tekkis veel uus liik maksusid, need olid nn. vakusemaksud. Vakusemaksud võeti maahärradele. Hiljem aga läks vassallidel korda vakusemaksusid juba oma tulude hulka üle kanda. Vakusemaksusid käis sisse nõudmas maahärra poolt ametisse seatud eriline ametnik. Algu oli selle ametniku kostitamine üldiselt moes tema maksude kasseerimise ajal, mis aga hiljem muutus juba kohustuslikuks, ning vastuvõtt vakuse maksu nõudjale ületas teinekord mitmekordselt vakusesumma. Vakusemaksu ajal korraldati ka vakusepidu. 15. ja 16. sajandil tuli talupojale juurde veel rida väiksemaid maksusid, mis oli tingitud sellest, et maahärra suurendas oma valitus-aparatuuri. Uued maksud võeti uute omanikkude ülal-

pidamiseks.

Koskajal arenes Euroopas palgaline sõjavägi. Kui ka Venes sisse seati palgaline sõjavägi, siis seadis umbes a. 150 ka ordu sisse palgalise sõjaväe. Talupoegadelt kaotati sõjakohustus ning selle asemel pidi talupoeg maksma teatud summa, mis läks palgalise sõjaväe ülalpidamiseks - seda maksu sõjaväe korrashoidmiseks nim. "meistrirahaks".

Kõigi eelpoolnimetatud maksude ning koormiste kõrval hakkas aegajalt taludele lisanduma ka teokoormisi. Kuni 15. sajandini majandati mõisaid orjade tööjõu abil ning kui orjade arv kahanes, siis pressiti see tööjõud välja taludelt.

Oli alasid, kus oli teokoormis taludelt 20 päeva, 50 päeva, 100 päeva jne. alasid kus pidi talust iga päev üks tööline mõisa saadetama. Keskmiselt ühe adramaa talu koormis orduaja lõpul oli 40-50 päeva aastas. Suurema osa koormistest moodustasid aga maksud. Vastavalt teokoormiste üldisele ulatusele võib ette kujutada ka mõisade osatähtsust, mis oli orduaja lõpul suhteliselt võrdlemisi väike. Mõisade tekkimine saab eriti tugeva tõuke 15. sajandi keskpaigas ja 16. sajandi alul.

Soodustavateks teguriteks mõisade tekkimisel olid 1) maajärrade ja vassallide suurenev tarve parema elustandardi järele, mis muutis avaramaks ka vilja turustamise,

2) tööjõu rohkenemine, mille tõttu mõisapõldude harimine sündis korralikult ning arenes õige jõudsalt.

Mis puutub eestlaste rahvaarvusse, siis muistsel iseseisvusajal ulatus see tõenäoliselt 150-180 tuhandeni. Muistne iseseisvusvõitlus avaldas aga rahvaarvule väga laastavat mõju. Kohati jäi taludest kuni 75% tühjaks. Sõja lõppedes hakkas rahvaarv jälle uuesti kasvama, mida aga omakorda vähendasid leedulaste ja venelaste rüüsteretked meie maale. Rahulik oli 14. sajandi teine pool ja 15. sajandi algus. 14. sajandi lõpul tekkisid "üksjalad" (endistele küla uudismaadele asustatud väike-talude pidajad). Tuli üleküllastus ka tööjõu mõttes. Eestlaste rahvaarv orduaja lõpuks kasvas tõenäoliselt 250-280 tuhande hingeni.

15. sajandiks olid olukorrad kujunenud sellisteks, et mõisnikkudel oli võimalik esineda teokoormiste nõudmisega taludelt. Selleaegsete olude-

ga võrreldes olid maksud taludelt kaunis rasked, mis oli tingitud põllumajanduse ekstensiivsusest, ja ka sagedastest viljaikaldustest. See kõik tekitas eeldusi talude võlgumiseks. Talude võlgumine tekkis peamiselt maksuvõlgade näol.

15. sajandil kogu see talude võlgumine ei olnud siiski veel väga suur, sest oli veel küllalt olemas vabu maid asumiseks. Kui talupoeg sattus maksuraskustesse, siis ta lihtsalt läks oma perekonnaga kuhugi mujale ning rajas seal endale uue majapidamise. Uuel kohal võeti teda kahel käel tervitustega vastu kui uut maksumaksjat. Pääle selle anti mõnes kohas isegi kuni 4 aastaseid maksudest vabastamisesoodustusi, et rajada omale uus kodu kindlale alusele. Alles siis hakkas ta mõisnikule maksusid maksma. Selline viis aga üldiselt vassallidele ei meeldinud ning hakati sellele otsima vastuabinõusid. Vassallid teostasidki endi vahel rea kokkuleppeid, mille põhjal iga vassall oli kohustatud võõrad talupojad nende õigetele omanikkudele silmapilk tagasi andma, siis kui vassall oli tõestanud oma omandusõiguse vastava talupoja kohta. Kui aga vassall mingil põhjusel ei tahtnud uut talupoega tema omanikule tagasi anda, siis pidi ta tasuma tema võla. Esimene selline kokkulepe vassallide vahel sõlmiti a. 1424. Varsti aga muudeti neid leppeid ning selliselt, et nõudjal polnudki seda enam tarvis tõestada, et talupoeg tema omandus oli. Seega oli siis sunnismaisus talupoegade kohta teostunud juba täies ulatuses, ning orduaja lõpul võib juba märgata seda, et sunnismaisust püütakse laiendada nende vabakutselistele pääle, kellel üldse mingit talumajapidamist ei olnud. Sunnismaisuse tekkimine omalt poolt aitas tunduvalt kaasa sellele protsessile, mis toimus ordu-aja viimisel sajandil ning tähistus kiiretempolise mõisade tekkimisega.

Sunnimaisusega käis kaasas ka talupoegade omandusõiguse lõdvenemine. Positiivseks tagajärjeks selle juures oli, et suudeti teostada talumaade jaotus, mis toimus 15. sajandi lõpul ja 16. sajandi algul. Põllud jaotati uuesti ning üksikud lapid taludel koondati rohkem ühte. See tõstis mõnevõrra talude produktiivsust. Teiselt poolt aga tõi omandiõiguse lõdvenemine taludele ka palju

negatiivseid tagajärgi:

- 1) mõisastumise protsessi kiirenemine ja
- 2) mõisa majandusliku surve suurenemine taludele.

Enne sakslaste meie maale tulekut oli saraskondades küla ühismaade omanikkudena esinenud niisugused talud kui ka külavanem ise, kes oli juhtinud küla ühismaade kasutamist. Nüüd oli aga endise külavanema asemele astunud vassall, kes oli samuti õigustatud kaasa rääkima küla ühismaade kasutamisel. Järkjärgult saab aga vassall ordu aja lõpul ikka suurema õiguse küla ühismaade üle ning omandavad nad lõpuks. Vassallid keelavad talupoegadele nüüd endiste ühismaade kasutamise, peaaegjalikult just metsaraiumise ja jahipidamise.

Samuti võõrandatakse ka külade kalastuskohad, mis maksustatakse ning antakse kasutamiseks elukutselistele kaluritele. Kalanduse iseseisvaks elukutseks kujunemine toimus teatud määral käsi-käes väliskolonisatsiooniga. Vassallid tõid just teadlikult meie maale kalastuskohtadele sisse võõraid rahvaid, kes asusid siia elama. Pääle selle rändas ka võõraid rahvaid iseseisvalt meie kalastuspiirkondadesse, keskajal tulid siia mere äärde rannarootslased ning orduaja teisel poolel tulid Peipsi äärde venelased.

Mis puutub selleaegsesse kaubandusse Eesti maa piires, siis see oli just peamiselt transiitkaubandus, mis koosnes kahest suuremast osast.

1) Nende kaupade vahendamisest, mis olid pärit Idamaadelt, Bütsantsist jne. ja

2) kaupadest, mis olid pärit Põhja-Venemaalt (Tatarlaste sissetung Venemaale katkestas kaubanduslikud sidemed suure Venemaaga. Ainsaks suureks ning tähtsaks kaubanduskeskuseks aga kujunes nüüd Põhja-Venemaal asuv Novgorodi linna, mis oli tatarlastest puutumata jäänud ning oli selletõttu iseseisev).

Eestlased olid saanud kaubandusest rohkesti tulusid, mis oli ka üheks ekspansiooni põhjuseks sakslastele meie maale. Sakslaste näol ilmus nüüd Baltimerele ülekaalukas võistleja kõigile senistele kaubandusega tegelenud põhjamaade rahvastele. Saksa kaupmehed olid hästi organiseeritud, sest nende seljataguse kindlustas Saksa Hansa linnade liit.

Varasel keskajal nimetati hansadeks kõiki ükskõik milliseid kaupmeeste ühendusi, nagu üheskoos kaubareisile minek, teatud kokkulepete oma vaheliste läbikäimiste reguleerimine jne. 12. sajundi keskel võib aga märgata paljude selliste väikeste hansade liitumist üheks suuremaks kaupmeeste organisatsiooniks. See toimus teatud mõttes välisriikide survele. Otsustav siin on just Inglismaa kaitlemine (kaubanduse maksustamine enda huvides). Inglased alustasid kaubanduses sarnast taktikat, et nad sundisid saksa kaupmehi kauplema ainult teatud kohtades. Pääle selle olid saksa kaupmehed sunnitud vealesitama oma esindajad, kes oleksid vastutavad saksa kaupmeeste eest. Sel põhjusel asutas Saksa Hansa Londonisse oma kaubakontorid, ku saksa kaupmeestel oli luba kaubelda (nn. terashoov). Esimene selline kontor asutati a. 1158. Samuti toimusid sakslased ka teistes maades. Norras, Bergenis linnas olid sakslastel samuti omad kaubakontorid. Ka Novgorodi tekkis kontor 1180, mis aga varem oli ojamaalaste käsutuses. Kuni umbes 1250 aastateni oli Hansa kaupmeeste organisatsioon, millest võtsid osa kõigi saksa linnade kaupmehed ning kellede üldine raskuspunkt kauplemises seisis kaubakontorites. Aegamööda hakkavad kaupmehed aga komisjonäre saatma kaubareisudele ning kaubakontorite asjaajamist hakatakse kontrollima linnade poolt. Hansa linnad jagunesid tollal maa-alade järgi kohapealseteks liitudeks, nagu Preisi linnad, Rheini linnad, Vendi linnad jne. Üksikute linnade gruppide vahel olid olemas teatavad sidemed. Kuulutati välja igasugu blokaadid, kaubasõdasid, pärisõdasid, pandi välja laevastikke kaubanduse ja kaupade kaitses, jne.

Umbes 1250 aastatel võttis Saksa Hansa linnade Hansa iseloomu ning oli täielikult ümberkujunenud linnade Hansaks juba 1300 aastate paiku. Üldiselt oli Hansa aga viimasel, s.o. linnade Hansa perioodil paremini organiseeritud. Seega oli saksa kaupmeestel palju laialdasem oma kaupade levimiseaparaat kui kõigil teistel Baltimaade rahvastel. Enne sakslaste meie maale tulekut sakslased ei olnud Baltimere kaubandusest osavõtnud. Sakslaste ekspansiooni toimudes aga asutati Lübecki linn, kust sakslased hakkavad teostama juba kaval-kindlalt Baltimere kaubanduse haaramist oma kätes.

se. 1161 aastal sõlmivad sakslased juba kokkuleppe ojamaalastega, mille põhjal sakslasi lubatakse Ojamaale asuma jääda. Ojamaal kohtame nii öelda ühte Hansa kontorit. Sakslaste asumine Ojamaale oli ka eelduseks Visby linna asutamisele. Koos eestlaste allaheitmisega toimubki eestlaste käes oleva kaubanduse ülevõtmine. Sakslased toovad siia Kesk- ja Lääne-Euroopale omase linnade süsteemi. Kaubelda lubatakse ainult linna kodanikkudel. Asutatakse mitmed linnad, nagu Tartu 1220 aastatel. Neil aastatel varustati nimelt Tartu linnaõigustega. Riia asutamine 1201 aastal. Hiljem Narva ning Pärnu linna asutamine 1260 aastate paiku. Asutatud linnade kohtadel oli eestlastel juba muistsel iseseisvusajal olemas omad kaubitsemiskeskused.

Meie maa vallutatud, asuti siia linnad, kusjuures valitseva transiitkaubanduse võtsid oma kätte sakslased. Sakslased püüdsid ka Novgorodi oma võimu alla haarata. Novgorod oli suureks keskuseks kaupadele, nagu karusnahad, vaha, pigi jne.

Keskajal moodustas Novgorod tatari-ikkest puutumata jäänud iseseisva ala, tõmmates endasse kogu ümbruskonna kaubad. Teatava kaupade tsentraali osa etendas ka Pihkva linn.

Et astuda Novgorodiga kaubanduslikku läbikäimisse, oli sakslastel tarvis venelastega kokkuleppele jõuda. Esimene kokkulepe sõlmiti a. 1189, milline võimaldas Hansa kaupmeestel kaubelda Novgorodis ning venelastel Ojamaal. Hiljem uuendati ja muudeti Hansa ja venelaste vahelisi kokkuleppeid aastatel 1259 ja 1268.

Üldiselt oli aga venelastel sakslastega väga raske kaubelda, seda peamiselt just kummagi rahva usu erinevuse pärast. Sellepärast olid kaunis sagedased igasugused arusaamatused ja pettused kahe rahva kaupmeeste vahel. Üldiselt oli selline poliitika Hansa-Novgorodi kaubanduses väga silmatorkav. Püüti üksteist petta, kus aga võimalik oli. Hansa ja Novgorodi kaubanduslikud vahekorrad olid küll reguleeritud Novgorodi kontori määrustega, sellegi poolest tekkis aga kaubavahetuses ikka palju arusaamatusi. Vahekorra kõrval venelastega reguleerisid need määrused ka saksa kaupmeeste endi vahekordi. Et kõrvaldada konku-

rentsi kaupmeeste vahel, oli keelatud võlgumüük, osavõtt ühest kaubareisist enam kui 1000 marga väärtuses oleva kaupade hulgaga jne. Reguleeriti kaubakontori sellide vahekordi. Ühendust Novgorodiga peeti laevadega Saksa kaupmehi viidi Novgorodi kevadel ja sügisel. Hiljem hakati aga kasutama ühenduse pidamiseks Novgorodiga ka maateed, mille vahejaamana eksisteeris ka Tallinn. Järgmist kaupmeeskonda ei lastud enne oma kaupadega Novgorodi sisse, kui eelmine kaupmeeskond oli oma kaubad kõik reaalseerinud, sest vastasel korral oleks hind langenud ning Hansa kaupmehed ei oleks saanud enam soovitatavat kasu. Et Hansa-Novgorodi suhted olid kõige paremini reguleeritud kui ühegi teise maa suhted Hansaga, tuli ometi palju arusaamatusi, mis tõi esile vastastikuseid kaubakeelde ning blokaade. Hansa blokaadid Novgorodi suhtes aga ei olnud küllalt efektsed, sest siia segasid end vahele Narva ja Viiburi linnad, kes aitasid Hansa poolt maksma pandud blokaadi turduvalt nõrgendada, toimetades keelu all kaupu salaja edasi Novgorodi ning saades sellejuures suuri kasusid endi huvides.

Ajavahemik a. 1269 - 1392 on Lübecki ja Visby linnade vahelise kaubandusliku võistluse ajastu. Järkjärgult hakkab aga tõusma Liivimaa linnade tähtsus. 15. sajandil hakkavad Hansa vahekorrad venelastega teravnema, osalt Moskva tõusu ja poliitiliste olukordade mõjustusel. 15. sajandi teisel poolel paneb maksma Tartu mõju Novgorodi kontori juhtimisel. Novgorodist transporteeriti Lääne-Euroopasse karusnahku ja vaha, kus nende järgi nõudmine väga suur oli. (Vaha tarvitati eriti palju kiriku rituaalides). 16. sajandil hakkas Novgorodi väljaveos suuremat tähtsust omama ka lina. Lääne-Euroopast toimetati Novgorodi aga peamiselt just Flandria kalevit ja mitmesuguseid metallkaupasid, millede päritolu oli kas Flandria või Saksamaa vabrikutest. Kolmandaks artikliks olid heeringad (peamiselt ikonest), siis sool, vein ja mitmesugused muud vähema tähtsusega kaubaartiklid. Novgorodi kontori kaubanduslik läbikäik aastas oli võrdlemisi suur. Aasta jooksul käis kontorist läbi 100-200 kaupmeest ning läbikäigu suurus ulatus vastavalt 100000-200000 Saksa margani. Sellest võib oletada, et kaubandus Venega ennast

küllaldaselt tasus. Meie maal asus osa teede lähtepunkte, mis viisid Novgorodi. Väljaspool Hansa süsteemi oli üheks teede lähtepunktiks Narva, mille tähtsus teatud ajal oli päris suur. Meie maa suurimad linnad tollal baseerusidki kaubandusel, eriti just transiitkaubandusel. Väike osatähtsus oli aga üldiselt meie linnade sisse- ja väljaveol. Tähtsamaks artiklik, mida maarahvas linnast ostis, olid raud ja sool, mis olid ka tähtsamad sisseveoartiklid meie linnadesse. Ühe suurematest laokohtade keskusest Baltimere ääres üldse moodustas Tallinna linn. Tallinn oli kujunenud soola laokohaks ka vahendamisel Soome, Rootsi ja ka Novgorodi vahel. Soolakaubanduse tõttu tõmbas Tallinn Soomegi oma tagamaade hulka.

Keskajal lõpu poolel tekib ka vassallkonnas suurem tarve sisseveetavate kaubaartiklite vastu. Teatud tarbijaks oli ka ordu, kelle tarbed palgasõjaväe sisseseadmisel hakkasid suurenema. Üldiselt põhines aga suurem osa linnade sisseveost linnade omal tarvitusel.

Väljavedu oli aga keskaja kohta küllaltki väike. Väljavooartikliteks olid peamiselt karusnahad, lina, mesi ja vaha aga väiksemal määral. Keskaja lõpu poolel hakkab aga suuresti arenema vilja väljavedu. Nii näeme, et meie linnad baseerusid just peamiselt transiitkaubandusele. Mis puutub linnade elanikkude arvuks keskajal, siis 14. sajandil oli Tallinnas elanikke umbes 7000 ja Tartus 5000, kuna teistes linnades oli rahvaarv tunduvalt väiksem ning kõikus umbes 300-400 ümber. Väiksemad linnad olid selle tõttu ka peamiselt põllumajandusliku iseloomuga. Selle kõrval aga tegutseti ka käsitööga. Väikeste linnade puudulik areng aga oli tingitud just maa väikestest tarvetest.

Üldiselt hakkasid ka meie maal olevad linnad kandma neid huvisid, mis Lääne-Euroopa linnadel keskajal olid. Linnaõigused andsid linnale laialdase omavalitsuse, mis oli rae käes. Rae kõrval esines terve rida Lääne-Euroopale tüüpilisi seiuslikke korporatsioone, nimelt gildid. Tallinnas oli tollal üks suur Gild ja kaks väikest gildi. Gildid koondasid eneses tsunft. Väljaspool tsunfti oli aga käsitööstusega tegelemine raskendatud. Meie linnade poliitika kujunes täpselt samaks, na-

gu see oli kõigil Lääne-Euroopa linnadel ja Hansa linnadel. Nimelt püüdsid linnad kindlustada endile kaubandust (võõraste keeld). Püüti omandada võrdlemisi laialdasi laokohtade õigusi, mida siis ka põhjalikult kasutati. Linnad püüdsid endile monopoliseerida ka käsitööndust, võisteldes käsitööstuse vastu maal. Tähtsamad ja tulukamad käsitööstusalad suudetigi maal ära hävitada, aga mitte täielikult. Samuti toimiti ka maakaubandusega. Pääle selle püüdsid linnad veel võimalikult ilma vahetalitajateta sisse osta põllu- ning karjasaadusi äraelatamiseks. Kui aga oldi sunnitud andma ka võõrastele teatud kontsessioone, siis tehti seda linnale nii võimalikult kasulikult kui vähegi saadi.

Sellega eraldusid maalt vajalikud tulutoovad alad käsitöö ja kaubandus. Keskaja lõpuks kujunesid olud sellisteks, et alad mis olid eestlaste käes, koondusid üha enam ja enam ainult põllumajanduse ümber. Eestased tõrjuti välja isegi kõigilt käsitööaladelt. Linnades esines võrdlemisi palju eestlasi suurkaupmeeste käsitööliste tsunftiliikmete ja teiste hulgas. Eestlaste väljatõrjumine algab alles 15. sajandi algul, ning seda just parematest ning tulutoovamatest tsunftidest. Ordu-aja lõpul ei ole küll veel kõiki eestlasi suudetud käsitööaladelt välja lülitada, kuid nad on siiski juba sunnitud piirduma ainult lihtsamate aladega.

Meie tsunftid arendasid oma juurdekasvu eriti sisserännanud sakslaste hulgast, kusjuures meie tsunftide sidemed Saksemaaga olid väga suured. Varem al orduajal võib märkida koguni eestlaste ülekaalu tsunftides. Keskaja lõpul aga hakati eestlasi tsunftidest eemaldama, lubades neil astuda ainult vähem tasuvatel käsitööaladel tsunftide liikmeiks. Tsunftidesse võis vastu võtta ainult vähe inimesi, nii et talupoegade üle sunnimaisuse sisseseadmine mõjustas ka tsunftide liikmeskonna vähenemist. Järk-järgult üheskoos mõisade tekkimisega aga hakkas enam arenema ka meie linnade sisse- ja väljaveokaubandus (vilja väljavedu Lääne-Euroopasse). Vilja esinemine kauba artiklina tõi kaubandusse sel ajal rohkem küsimusi, milliseid siiani vähe oli esinenud. Et vilja maad mööda viia teisele poole Jüüti poolsaart, selleks oli tarvis

vilja ümberlaadida Lüübecki juures, milline tegevus aga oli suurte raskustega seotud. Seetõttu hakati vilja toimetama läbi Taani väinade ning viljaveos areneb tugev konkurents Lüübecki ja Hollandi laevameeste vahel. 15. saj. lähevad tulid hollandlaste ja lüübeklaste vahel kaunis suurteks ning otsustatakse sõlmida poolte vahel kokkuleppeid, mis ei anna aga mingeid tulemusi ja laevandus läks enam ja enam hollandlaste kätte. Teine sündmus oli Novgorodi kaubakontori sulgemine a. 1494. Moskva püüdis Novgorodi võimu vähendada, eeldades, et Novgorod võtab kaubanduses ülemvõimu. See läkski Moskvale korda, kui sulges Novgorodi kontori. Kontori sulgemine tõi aga kasu Liivimaa linnadele. Hansal tuli nüüd leida uued laokohad oma kaupadele ning need leiti Tallinnas ja Tartus, kus müüdi kaubad juba edasi venelastele. Laokohtade ületoomisega Novgorodist Tallinna ja mujale hakkas ennast Hansale tunda andma hollandlaste konkurents. 1558 a. tuli venelaste suur sissetung meie maale, mis viis ordu hävinemisele. Meie kohalikud linnad otsisid abi Hansalt, aga siit seda abi ei saadud. Sõdade perioodi möödudes ilmnas, et transiitkaubandust endisel määral enam elustada ei suudetud Selleks mõjus kaasa uute kaubateede rajamine (üks osa kaupu hakkas suunduma läände juba Lõuna-Venemaa kaudu. Teiseks avastati veel kaubatee Venemaa-le Arhangelski kaudu. Viimane tõmbas nüüd ära suure osa kaupadest, mis enne olid kulgenud Novgorodi kaudu. Kui Hansa liit oleks küllalt tugev olnud, et koondada oma liikmeid ning suunata kaubandust teatud laokohtadesse, siis oleks suudetud veel endist transiitkaubandust elustada, muidu aga mitte.

Samal ajal toimus aga Hansa lagunemine, mille põhjuseks oli suuremate riikide tekkimine. Hansa tõrjutakse välja Inglise kaubandusest. Madalmaad võistlevad Hansaga õige tugevasti ning Brüggest kandus kaubandus Antverpeni ning hiljem Amsterdam. Edasi soodustas Hansa lagunemist veel heeringapüügikohtade muutumine ning heeringa püük, ning kaubandus läks üle hollandlaste kätte. Samuti ei suutnud ka Hansa võistelda nende suurte kapitalistidega, mis tema vastu välja pandi. Hansa nimeline laostumine toimus 17. sajandi algul, mil Hansa

ühing täielikult likvideeritakse.

Orduaeg lõpeb 1558-61 aastatega, mil ta kokku varises. Lõpliku olukorra välja kujunemine kestis kuni 1629 aastani, mil meie maa (välja arvatud Saaremaa) liitus Rootsiga. Ajajärku 1558-1629 nim. sõdade ajajärguks, kusjuures sõdadesse kistakse kaasa ka Taani, Rootsi ja Poola. Sõdade ajajärk toob kaasa suuri muudatusi meie majanduse ja põllumajanduse kujunemisele.

Sõdade perioodi esimeseks tagajärjeks oli asustuste suur vähenemine. Orduaja lõpul üld-rahvaarv võis olla umbes 250000 hinge. Sõjapidamisviisid (eriti venelastel) olid väga metsikud. Toimuvad venelaste suured rüüsteretked meie maadele, viljapõldude hävitamine ning rahva mahatapmine. Teiseks veel näljahädad ning sõdadega kaasaskäivad haigused ja katkud. Selletagajärjel tõusis Põhja-Eestis asustamata talude arv umbes 75%-ni ja Lõuna-Eestis 76%-ni. Vägamkannatanud oli ainult Saaremaa (asustamata talude arv 2%). Eriti rohkesti oli rüüstatud Kesk-Eesti. Sõdade perioodi läbi tekkinud asustuste vähenemine kajastus ka meie majanduselus. Üldse tekitatud raskest olukorrast kosus meie maa väga aeglaselt. Mandrile asus nüüd kaunis rohkesti varlasi, kes asustasid tühjaks jäänud maid. Sisekolonisatsiooni kõrval esines suurel määral ka väliskolonisatsioon, mis oli eriti tihe Põhja-Eestis, rannikualadel, kuhu siirdus eriti suurel hulgal soomlasi (1637 a. umbes 20% soomlasi P.-Eestis). Üldse oli pärast sõdade ajajärku meie maal võõrast rahvast ligikaudu 17%. Tulemuseks oli koormiste suurenomine nendel taludel, mis olid veel täidetud (Orduaja lõpul umbes 50 teopäeva aastas). Pärast sõdade ajajärku on aga tõusnud teopäevade arv ühele teolisele 1 aasta pääle (365 päeva). Pärast seda suurenesid talude koormised ka maksude näol. Samuti kui riik, hakkasid ka talupoegi koormama kohustistega eramõisnikud. Eriti silmatorkav on talude koormiste kasv Põhja-Eestis, kuna seal oli vähe riigimõisu. Koormiste kõrgendamise vastu oli olemas ka teatud abinõu, nimelt väljarändamine teistele tühjadale taludele, kus neid võeti vastu muidugi kahel käel, kui uusi maksumaksjaid. Talupoegade põgenemine ei piirdunud mitte üksnes sisemaise asustamisega,

vaid rännati ka välja, eriti just Soome ja Rootsi.

Sõjaperioodi tulemuseks on ka lõplik kuralaste asumine Liivi asustusaladele. Rohke talude vahetamine tõi kaasa uue nähte, nimelt talupoegade omandiõiguse, lõdvenemise. Koormiste tõusu vaadeldes näeme, et need tõusevad nii andamite kui ka teokoor-
miste näol, Sõdadeperioodi lõppedes on mõisade tekkimine juba õige kaugele jõudnud, ning normaalseks nähteks oli mõis koos taludega.

Endine ordu ning piiskoppide võim asendus uuega, mille päritolu eli eelmisest hoopis erinev. Nii oli Rootsiaja alul Eestimaa aadli käes 4590 adramaad, kuna riigi käes oli 5230 adramaad. Riigimaade sissetulekuga varustati riigi administratsiooni ja sõjaväge. Algul laiendati riigimõisade põldusid ningsuurendati neil aladel olevate talude koormist. Rängaks koormaks maale osutusid sõjavägede majutamised, millised paigutati laiali taludesse ning mõisadesse. Olukorrad hakkasid enamvähem stabiliseeruma alles sõdade ajajärgu lõppedes. Normaalsed ajad saabusid a. 1629 pärast Altmargi rahu sõlmimist. Algab pikem rahuperiood, mis kestab kuni Põhja sõjani, olles häiritud ainult ühest venelaste sissetungist 1660 aastatel.

Saabus riformide teostamise ajajärk Rootsi kuninga Gustav II Adolffi algatusel. Reformid Põhja- ja Lõuna-Eestis olid aga erinevad, ning neis esines väga moodsaid põhimõtteid. Riigi majandusel oli naturaalmajanduslik iseloom (riigi mõisadest saadavad sissetulekud olid kohandatud väljaminekutele). Gustav II Adolf aga katsus meie maal elustada ka tööstust ja kaubandust. Tema riik baseerus sellele, et ta püüdis oma alla võtta kaubanduslikud keskused Balti mere ääres ning seadis sisse kõigis keskustes välja- ja sisseveotollid. Suuremat tulu lootis ta saada just transiitkaubandusele pandud tollidest (2% kauba väärtusest). Põllumajanduses oli tähtsam statsioonmaks taludelt üksikute adramaade kohta, mille asemel jäeti ära sõdurite majutamine maale. Rootsi aja lõpul esineb Rootsi riik meie maal juba võrdlemisi suure maksunõudjana. Gustav II Adolffi valitsemisaja lõpul jagati riigimõisad läänideks nii kohalikkudele mõisnikkudele kui ka Rootsi kõrgeaadleile. Endisest orduaegsest eramõisast erines praegune eramõis sellega, et

vasallidel olid kaduma läinud avalikõiguslikud funktsioonid. Reformide eesmärgiks oli maksustamise ümberkorraldamine ja riigi sissetuleku pearaskuse koondamine tollidele ja maksudele. Teostati veel rida teisi reforme administratsiooni ümberkorraldamise alal. Riik võttis oma kätte kõrgema kohtumõistmise ja maakaitse ülesanded. Kiriku maksud lasusid samuti taludel, kuid need olid väga väikesed. Rida väiksemaid kohtu-alalisi asju jäeti siiski mõisnikkude organisatsioonide lahendada (maapäev, milline koondis kujunes üldse mõisnikkude õiguste taotlejaks).

Koos reformidega muutus maa ilme tunduvalt ning kõige olulisem oli siin asjaolu, et endine vasall oli muutunud mõisnikuks ja tema huvi seisis nüüd ainult oma majapidamise lahendamises. 1630 aastatel olid moodustatud maapäevad ja nende organid, kus kerkis esile küsimus, kui suured õigused olid mõisnikkudel talude üle, kas tal oli näiteks õigus talude maid võõrandada, neid mõisastada oma tahtmise järgi, talude koormisi tõsta, talupoegi müüa ilma maata jne). 1630 aastatesse kuuluvad ka mitme suguste õiguste kodifikatsioonipüüded, millesse püüti kokku võtta kõik mõisnikkude ja talupoegade vahekorrad jne. Need muudugi püüdsid olukorda sellisena näidata, et talupoeg on täielikult mõisniku oma, võib teda müüa jne. Kodifikatsioonid esitati rootsi valitsusele, aga need jäeti valitsuse poole kinnitamata. Järelikult jäid need küsimused kogu Rootsi aja kestel vastamata ning ebamääraseks, samuti kui kogu mõisniku ja talupoja vahekord. Vahekord kujunes tavaliselt vastavalt nende kahe poole jõuvahekordadele, mis tõi endaga kaasa pideva talukoormiste tõusu ning talupoja omandiõiguse lõdvenemise. Hakati ka juba talupoegi müüma, koos maaga, talupoja enda nõusolekul jne. mis aga hiljem sai tavaliseks nähteks.

Rootsi aja lõpul tuli teatud piirkondades talul juurde juba teine teoline mõisasaatmiseks iga päeval aastas. Koormiste kasv ei toonud enesega kaasa otsust talude seisu halvenemist, vaid sellega käis kaasas talupõldude suurenemine ning talupoja jõukuse kasvamine. Teatava selguse talupoja seisukorda tõi Liivimaa kubernerite politseikorraldus 1670-tele aastatel.

Põllumajandus niihästi olemasolevates taludes kui ka mõisades jäi oma iseloomult samaks nagu ta oli olnud muistsel iseseisvusel. Uus kasvav põllumajandus-organisatsioon hakkas võimaldama järjest kasvavat vilja väljaveo Lääne-Euroopasse.

Rootsi aja lõpul omandab Eesti- ja Liivimaa Rootsi provintside hulgas juba "viljasalve" nimetuse.

Muudatused, mis tekkisid, tähistasid teravilja kasvatus suurenemisega. Rootsi aja lõpuks oli rahulikkudes oludes ka asustus kasvanud kaunis suureks ning rahvaarv oli umbes 350 tuhat. Üldiselt oli suurenenud haritud põllupind õige tuntuvalt, mis omakord soodustas kogu rahvastikul paremat ära elamist.

Teatud määral elustus Rootsi ajal ka transiitkaubandus, aga mitte sel määral, kui Gustav Adolf seda oli lootnud, vaid ainult transiit Riia kaudu (Novgorodi ja üle Tallinna minev transiit kaubandus ei elustunud kõigi Rootsi valitsuse püüetele vaatamata). Transiitkaubanduse peaaegu ärajäämine tähendas ka Rootsi valitsusele tema sisetulekute vähenemist. Puudujääki näitas sriti Liivimaa arve, kus sõjaväed olid suuremad. Seetõttu juba 1655 a otsustas Rootsi riigipäev reformide küsimise ja tagasi võtta 1/4 endistest välja läänistatud riigimõisadest. See samm tähendas teatud määral tagasipööremist naturaalmajanduslike vahetõrgete poole, mis näis enam vastavat tege-likkudele tööoludele, kui ainult selle asemele maksusid oleks suurendatud.

Järkjärgult kerkis esile selline põhimõte, et provintsid ei tohi riigile kahju tuua, vaid peavad suutma igaüks oma kulud ja tulud ise tasakaalustada. 1680 aastal otsustati mõisade reduktsioon (tagasivõtmine). Vastavalt sellele pidi Eesti- ja Liivimaal tagasi võetama riigile mõisad mis orduaja lõpul olid ordu või piiskoppide omad. Mõisade reduktsioon teostati tihedas võitluses kohalike maapäevadeta. 1690 aastatel oli juba Liivimaal 5/6 mõisaid tagasiläinud riigi kätte, Eestimaal 2/5 mõisadest.

Reduktsiooni tagajärjeks oli riigi tulude suur tõus. Tulusid kavatseti veel tõsta teisel teel, mis teostati rööbiti reduktsiooniga. See oli majutusmaks - iga adramaa kohta teatud hulk

vilja. 16. ja 17. sajandi vahetusel teostati Poola ja Rootsi valitsuste poolt adramaade revisjon, et saada teada kui palju saab riik tulusid maast. Et vahepeal pli rahvaarv kasvanud ja põllupind suurenenud, teostati uus adramaade revisjon, arvates et sellega saab riik jälle oma tulusid suurendada. Esimesed revisjonid olid väga ebamäärased ja kaudsed. 1638 a. võeti uus alus adramaade hindamisele: üheks adramaaks oli talu maa, mille kohta tehti aastas igal nädalal 6 päeva tegu (hobustega) mõisale. 1680 aastal defineeriti juba adramaaks maaala, mis andis maa-omanikule sissetulekut I sordi häduses 60 riigitaalrit aastas. Heinamaid ja metsi siia alla ei arvestatud, kuna 17. s. lõpul oli meie maal palju metsa. Pääle selle pandi pääle veel uus maks, nn. ratsurite teenistuse maks.

Niipea aga, kui teostati reduktsioon, sattus Liivimaa talupojaskond väga raskesse seisukorda. Riigil polnud muud võimalust oma mõisade tulude ärakasutamiseks, kui nad rentisid oma mõisad välja. Kontrolli rentnikkude üle oli aga raske teostada. Rentnikud aga panid üha suuremaid ja raskemaid koormisi talupoegadele ning suurendasid teopäevade arvu. Pääle selle võõrandasid rentnikud talumaid ning liitsid need mõisamaadega. Talupoegade rasket olukorda püüti kergendada "vakuraamatute" sisseseadmisega, kuid siiski suurenesid talupoegade koormised. Seepärast suurendati ka talupoegade õigusi ja seati sisse ametnikkude järelevalve riigi poolt, kelle ülesandeks jäi talupoegade kaitse. See kaitse teostati esialgu Liivimaal ja kehtis ainult kroonu mõisade kohta.

Kerkib esile merkantilistlik majanduspoliitika: riik toetab ja kaitseb ainult neid alasid, millest ta saab tulusid. Sellega on riik seatud ka ülesande ette rakendada põllumajanduslikku maksustamist.

17. s. lõpul toimus järjekordne muudatus meie maa valitsejates. 1700-1710 a. oli Põhja sõda, mis viis meie maa Vene valitsuse alla. 1695-97 a. tabas meie maad suur näljahäda, mis muutis olukorra väga raskeks. Rootsi riigil ei olnud aga siin kusagil suuremaid vilja tagavarsid, seetõttu tabas see hoop meie maad õige rän-

galt. See näljahäda sundis korraldama vilja magasi-
neerimist, et aga Rootsi aeg oli meie maal lõppe-
mas, siis Rootsi valitsusest selle teostajat ei
saanud.

Rootsi valitsuse talupoegade kaitse aga ei
suutnud veel areneda ja seetõttu ei suudetud ka
põllumajanduse tulusid tõsta.

Rootsi ajal arenes meil üldiselt vilja eks-
port ning tõusis väga suureks, eriti transiitkau-
banduse tagasimineku tõttu. Tõuseb maa ostu-jõud
väliskaupade suhtes mõisnikkude osas. Hakkab are-
nema sissevedu mitmesuguste tarbe-, luksus- kui
ka teiste esemete näol. 17. s. jooksul viljahi-
nad üldiselt liikusid tõusu suunas. Üldiselt aga
teravilja hind oli kaunis kõikuv, ka aasta aegade
järgi. Aasta jooksul esines kõikumisi kuni 300%
ulatuses. Esines palju vilja spekulatsiooni, mis
nõudis aga suuri kapitale, mida aga polnud enam
sel määral kui ordu ajal. Kaupmehed olid tuntuvalt
vaesunud. Viljast veeti Rootsi ajal umbes 90%
Hollandisse. Tallinna kaupmehed tegutsesid nii
omal algatusel kui ka hollandlaste agentidena
vilja kokkuostu alal.

Viljakaubanduse hollandlaste kätte minek
suurendas väga palju hollandlaste osatähtsust
laevanduses. Hollandi laevad moodustasid üle poo-
le Tallinna sadamasse tulevaist laevust. Laevan-
dust püüti piirata lubades ainult selliseid laevu
sadamasse, mis pärinesid samalt maalt, kust olid
pärinud nende poolt toodavad kaubad. Nii suutis
Rootsi oma laevandust meie maal arendada.

Meie linnadest on esikohal Tallinn, haara-
tes oma alla poole sissetulevast laevust ja kau-
padest. Rootsi aja lõpul oli Tallinnas umbes
15000 elanikku.

Rootsi ajal hakkab aga suurt tähtsust omama
ka Narva linn kaupade vahendajana. 16. s. teisel
poolel püüdsid venelased viia oma kaupu välja
Jarva kaudu, kuna viimane oli Vene valduses. Sel-
line tähtsus jäi Narvale püsima ka Rootsi ajal.

Hoopis tagasi aga oli Rootsi ajal läinud
Tartu osatähtsus kaubanduses, kaotades täielikult
oma koha. Rootsi ajal oli Tartus elanikke umbes
2000.

Ordu ajal olid meie linnad olnud suhteliselt iseseisvad: neil oli olnud väga laialdane omavalitsus. Rootsi ajal aga hakkab riik üha enam õigusi omama linnade kulul. Järjest suuremat osa hakkab mängima tollipiir kõikide provintside ümber. Transiidi jaoks olid kohtinas eritollid (litsentstollid). Rootsi ajal ei olnud meie linnad enam iseseisvad ühikud. Riik hakkab normeerima linnade tagamaid, ning suurelt osalt vastu linnade enda tahtmist. Rootsi ajal oli kaubandus tsentraliseeritud teatavatesse suurematesse sadamatesse. Väiksemates sadamates oli aga kaubitsemine keelatud. Kõigest hoolimata aga teotseti ka niisuguseis väikseis sadamais, ning toimetati osa kaubaveost nende kaudu. Meie talupojad võisid oma vilja turustada ainult suuremate linnasadamate kaudu, aga väikeste sadamate kaudu said nad oma vilja müüa ilma linnakaupmehe vahetalitusest. Selle tõttu olid ka linnad ja rannasadamad oma vahel tülis. Selline tüli linnade ja rannasadamate vahel õiguste üle kaubitsemises läks õige suureks.

Talupojal kui orjal ei tohtinud olla kaubitsemisõigust. Tema võis kaubelda ainult mõisa vahetalitusel. Normaalseks nähteks oli aga, et talupojad turustasid vabalt oma kaupu linnades. Selline viis oli Rootsi ajal omandanud iseladse kuju, mis tekkis sellest, et Rootsi aja lõpul eraldus liik kaupmehi linnades, kes kauplesid talupoegadega seades kaubitsemiseks üles ka teatud reeglid. Rohkesti kasustati viljakauplemist. Seda praktiseerisid kaupmehed ka teadlikult. Kui talupoeg oli ühel aastal kaupmehele võlgu, siis ostis ta tema käest omale tarvisminevad asjad ka muidugi järgmisel aastal. See talupoegade võlgnevus linna kaupmeestele oli linnades üldine nähe. Kaupmehed jagasid oma vahel kunded, s.o. talupojad ära ning keegi teine kaupmees ei tohtinud hakata kauplema selliste talupoegadega, kes olid võlglastel teisele kaupmehele. Ka kaubanduses tekkis sunnimaitsuse nähe. Kui ühest talust oli talupoeg surma saanud, siis arvatigi samasse tallu asemele tulija kaupmehele võlgnikuks, kes pidi siis eelmise surnud talupoja võlad tasuma. Selle kaubanduse vastu astus aga aadeld.

Rootsi riik aga pooldas siin pealmselt linnade seisukohti. Rootsi valitsus arenes pikka-mööda vahetalitajaks aadli ja linnade jne. vahel.

Üheks Rootsi valitsuse mureks oli: kuidas tõsta ja parandada transiitkaubandust. Asuti Rootsi valitsuse poolt mitmesugustele katsetele. Aastatel 1650 asutati kaubakompaniid Tallinna, kuid selgus, et transiitkaubandust oli võimatu elustada meie maal.

Rootsi valitsus püüdis meie maal ka arendada tööstust, eriti Tallinnas. Ja kui Rootsi valitsus oli saanud selletagajärjel hulga maade omanikuks, katsus valitsus ka meel arendada tööstust (tõrva-tööstused, paberivabrikud, kullakaevandused, pärlipüük). See ei andnud aga tagajärgi, võis ehk kõne alla tulla siis, kui meie maa oli kosunud Põhja sõjas saadud haavadest. Meie tööstuste esirinda jäi seega ikka käsitööstus, peamiselt linnades.

Käsitööstuse areng Tallinnas toimus sel teel, et eraldusid tsunftid spetsiaal aladel ning käsitööliste arv suurenes tuntuvalt. Edenemine toimub nii siis spetsialiseerumise suunas. Ka areneb välja tsunftikorraldus suurema selguse suunas. Nõuded tõusevad õpipoisist selliks ja sellist meistriks saamisel. Kasvab õppeaeg, rändamisaastad, meistri tööhind jne. Muutuvad teravamaks tsunftide omavahelised tülid. Teravamalt kui enne teostatakse väljaspool tsunfte asuvate käsitööliste jälgimist ning eestlaste tsunftidest väljasurumist.

Rootsi ajal tsunftid püüdsid ka teatud mõju avaldada linna valitsemise asjus, mis ka osaliselt tulemusi andsid. Rootsi valitsus püüdis reguleerida ka käsitööstust, algul püstitakse arvamisel, et kõik on korras, hiljem aga tutvutakse tsunftesinduse väärnõuetega omal maal ning asutakse reguleerima ka meie tsunftide olukorda, võttes ära keelud meistriks saamisel jne (pikk õppeaeg, meistritöö kallius). Tsunftindust reguleeriti Rootsi valitsuse poolt a. 1661.

Kokku võttes Rootsi aegset majanduselu arendat meie maal näeme, et majanduselu baseerus nüüd hoopis teisel alusel kui see oli ordu ajal. Transiitkaubanduse kadumisega ning viljakaubanduse edenemisega liitus nüüd maa ja linn ikka enam koosolevaks organiks.

Rootsi aja lõppajastu põhitulemusena tuleb märkida seda, et maksustamise mitmekordistamisega ning riigivõimu suurenemisega suurenevad riigi tulud mitmekordselt. Ligi pool meie maa maksudest

Rootsi, kus nad rakendati mitmesugusteks otstarveteks. See oli õieti juba meie maa väljakurnamine maksudega.

Vene alla sattumine toimus Eestimaa lõplikult 1710 a. 1800 aastateni jäi aga meie maa Venest eraldatuks ning suhteliselt väga iseseisvaks. Siin oli teatavaks abiks alistamisele veel eriti meie maa ja Liivimaa aadli pahandamine Rootsi aadli poolt. Venemaal oli pärast vallutamist end tugevasti tarvis kindlustada, et hoida Eestimaad oma valduses. Selleks kinnitati Peeter I poolt aadli privileegid, mis aadlil olid enne Rootsi valitsuse mõisade reduktsiooni. Pääle selle aga kinnitati ka neid õigusi, mida aadel endal arvas olnud olevat. Kinnitati ka privileegium Eigismundi Augusti. Seisuslikeude maapäevade ja nende õiguste tunnustamisega jäi meie maa suure poliitiline iseseisvus, kui tal oli Rootsi ajal. Meie maa moodustas Vene kõrval enam-vähem suletud majandusliku üksuse. Kaubavahetus meie maa ja Vene vahel jäi suhteliselt nõrgaks, sest transiitkaubandust ei saadud enam elustada, kuna see oli omale otsinud uue tee Riia kaudu.

Peamiselt omaette sulgunuks jäid meie maa majanduslikud olud ka Vene aja ajal. 1800 aastatel võib aga märgata järsku suletuse purunemist ning meie maa ühendusse astumist kogu maailma turuga. Kaubavahetuse elavnemine ja viljaekspordi suuremine ja mõjutused Vene riigi poolt olid selle põhjuseks, mis viis meie maa põhistruktuuri teisele alusele.

Majanduslik areng Vene ajal.

Vene keskvalitsuse poliitika. Kinnitades rüütelkondade privileegid, kohustus Vene valitsus neid õigusi kinni pidama. See tähendas aadlile riigivõimu kasutada andmist talupoegade üle. Sellega läksid muidugi mõisaomanikudele tagasi ka enne Rootsi ajal redukteeritud mõisad. Sellele üleskutsele reageerisid peamiselt mõisaomanikud, kes enne meie maal olid mõisaid pidanud, tulemata jäi aga Rootsi kõrgaadel. Seetõttu jäi Vene valitsusel üle palju mõisaid, mis muudeti kõik kroonimõisaiks.

Vene valitsus aga oma administratsioonis oli

palju vähem välja kujunenud kui seda oli Rootsi oma. Riigimõisad anti jälle rendile, mis aga kujunes teatud erisoodustuseks mõisnikele, kes olid Vene valitsusele teatud teeneid üles näidanud. Mõisade rentimisel aga ei peetud silmas riigi tulusid. See aga tõmbas palju tagasi riigi tuludest rendimõisadelt. Mõisad aga läksid ühel või teisel kombel Vene soosikuile.

Umbes 2/5 taludest oli pärast Põhja sõda tühjaks jäänud, ning umbes 2/5 rahvast oli sõja ja näljahädade tagajärjel hävinud.

Mis puutub aga riigi tuludesse, siis võrreldes Rootsi ajaga, ei tõusnud üle selle. Kulud aga kujunesid Vene ajal palju suuremaks kui Rootsi ajal. Ametnikkude aparatuur muutus suuremaks ja meie maal oldi sunnitud pidama veel suuremaid sõjaväeüksusi, kui seda oli Rootsi ajal Rootsi valitsus teinud. Kuskilt tuli aga nüüd võtta ka tulud suure sõjaväe ülal pidamiseks. Tulud aga ei suutnud katta kulusid. Vene valitsus ei pööranud alul sellele tähelepanu, kuna provintsid pidid oma kulud ise tasuma. Hiljem aga oldi sunnitud haarama mitmesuguste maksude suunas, mis ei kujunenud küll mitte jäädavaiks makseks, vaid neid võeti ainult ajutiste maksudena, ning maksumummad olid väga kõikumad. 18. s. 3 esimesel veerandil

Vene maksustamise süsteem oli äärmiselt korratu. Vene valitsus ei suutnud isegi korralikult ja ühtlaselt maamaksu võtta aadliseisuse vastuseisus tõttu.

Rootsi valitsuse aja lõpu poole olid talupoegade koormised mõisade vastu juba stabiliseerunud. Vene ajal muutusid need koormised jälle äärmiselt ebastabiilseiks. Kui mõisnik surus talupojale päale erakordsed kohustused, siis katsus ta ka sealt võimalikult suurt tulu endale saada. Vene riik tundis end väga seotud olevat mõisnikkudega. Maksude korjamise talupoegadelt oli Vene valitsus annud mõisnike hoolde. Mõisnik oli saanud sellega Vene valitsusele tarvilikuks vahendajaks talupoegade ja valitsuse vahel, ning selle tõttu oli valitsus ka sunnitud mõisnikele teatud järeleandmisi tegema. Aadli seisuslik mentaliteet 1740 aastal leiab Vene valitsuse poolt ametlikku tunnustamist kohalikkude mõisnikkude

pretensioonid talupoegade üle.

18. s. I. poolel võib märgata tuntuvat talupoegade seisukorra halvenemist ning talude koorimiste suurenemist. Mõisnikud püüdsid kõiki talupoegadega seoses olevaid küsimusi tõlgendada endi huvides ning püüdsid Vene valitsuselt otsida kinnitust ja tunnustust oma õiguste kohta talupoegade ning maa üle. Järk-järgult esines nähteid, mis viisid Vene valitsuse seisukoha võtmist. See oli talupoja ja mõisniku vahekorra küsimus, mis reguleeriti a. 1740 mõisnikkude õiguste kinnitamisega talupoegade üle Vene valitsuse poolt. Selle põhjal (1739 a. Roseni deklaratsioon) oli siis talupoeg kogu oma maalapiga tunnustatud mõisniku täieliseks omanduseks ning mõisnik võis talupojaga teha mis ta isetahtis.

Roseni deklaratsioon aitas kaasa talupoegade pärisorjuse süvendamisele. Igatahes pärisorjuse tunnustamine Vene valitsuse poolt oli üheks orgaaniliseks lüliks tema fiskaalses välismaajanduspoliitikas.

Niisugune olukord kestis umbes 18. saj. 60-ndate aastateni, kuni 1762 a. astus Vene troonile Katariina II. Sel ajal oli Euroopas valgustatud obsolutismi ajajärk. Riigi valitsust hakati teostama juba kaugemale ulatuvate printsiipide põhjal. Püüti kaitsta ja arendada neid allikaid, kust riik saab oma maksud.

Merkantilismi põhimõtteid (Karl XI Rootis) hakati arendama ka meie maal. Nüüd kerkib esile füsiokraatlik põhimõte: tööstuse ja kaubanduse kõrval arvestada ainult põllumajandust, kui riigi rikkuse alust. Katariina II hakkab kaotama endist Vene fiskaalset poliitikat. Saaremaal viiakse läbi kroonimõisade rentimine ja metsade ning heinamaade hindamine. 1782 a. oli Vene valitsuse poolt riigi maksusüsteemi ümberkorraldamine. Talude suurendamine teostati sellega, et jäeti ära majandusmaks ning asendati pearaha maksuga, mida tõsteti ning mis hakkas riigile andma rohkesti sissetulekuid.

Mõisade päriseks andmine. Mõisad olid antud eraisikutele mitmesugustel tingimustel, nagu eluajaks, päritavaks meestele, naistele, mõlemaile jne. Kogu üldine olukord oli väga kirju. Seda kirju omandusõigust oli tarvis asetada ühe ning kindlapii

rilise seadusega. Nõuti vahekorradade kujundamist eraomanduse alusel, seda tegid mõisnikud ise. Doktriiniks oli see: kui mõisad antakse päris omanduseks, siis mõisnikud kannavad põllumajanduse eest enam hoolt ning riigil on võimalik selle maa tulukuse kasvamisel põllumajanduselt rohkem maksusid saavutada.

See tähendas eraomanduse esimest sissetungimist maale. Asusid uued maksud seniste naturaalmaksude asemele: rahamaksud. Meie oludes oli aga selle veel teisigi tagajärhi: üldmaksud hakkasid kiiresti tõusma (teine maksude tõusu periood Aleksander I ajal, kelle ajal seati sisse veel uus maks : aktsiisimaks viina pealt). Maksude tõus üldiselt ületas Vene rahakursi languse.

Meie maa mõisadel oli juba ammust ajast lasunud võlad. Rootsi ja ordu ajal olid võlad väiksemad. Suurema summa laenamine toimus mõisa pantimise vastu. Selline süsteem koormas küll laenudega teatud isikuid, aga põllumajandusele ta algul suuri koormisi ei toonud.

Aeg-ajalt aga olukord muutus. 1660 a. asutati Rootsi valitsuse poolt pank, mis andis mõisnikele laene, mille tagajärjeks oli mõisnikkude üldine võlgumine, kui maa sattus Vene riigi alla. Mõisa võlgade juurdekasvus aitas kaasa ka maksude korratus 18. saj. I poolel, ning igasugused ülejõu elamised ja kulutused 18. saj. keskpaigu, mil mõisnikkond hakkas kokku puutuma Peterburi õukonnaga. Hakkas kasvama ka pärandusvõlgade hulk mõisade pealt. Selletagajärjel 1780 aastate lõpul juba tekivad kuuldused, et mõisadelt võlad on väga suured ja rüüneruvad. Lõuna-Eesti mõisade võlguvus oli üldiselt väiksem kui Põhja-Eestis. Võlad olid tehtud teatud intressi vastu ning need intressid koormasid õige tuntuvalt mõisa majapidamist (keskmiselt $\frac{3}{4}$ sissetulekuist läks igasuguste võlakohustuste äiendamiseks).

Võlgade olemasolu põhjustas nähteid, et mõisade korrashoiuks tuli iga aasta maksta väga suuri summasid. Rahaliste kohustuste kasv põhjustas mõisades endisega võrreldes hoopis teise olukorra. Naturaalmajanduse ajal ei avaldanud viljahindade kõikumine kuigi suurt mõju ning mõisa majapidamisel see kuigi kriitilisi olukordi ei tekitanud. Ühenduses aga mõisa võlgade ja riigi rahaliste maksude

kasvamisega, hakkas aga viljahindade kõikumine tekitama juba kriisi. Mõis ei andnud enam puhast tulu vaid juba puudujääki.

18. saj. viimse veerandiga hakkavad mõisade majapidamistes sagenema kriisihõltsed, mis üha jätkuavad. See kriisi olukord oli seda teravam, et sellal oli veel korraldamata pikemaajaline agraarkrediit (võlad olid lühiajalised ülesõeldavad ning intressid väga suured, mis tegid mõisade olukorra väga raskeks). Selle põhjal oli ka arusaadav mõisnikkude püüe asutada oma pank, et mitte lasta omi mõisaid võõrastesse kätte. Vastavalt õigustele katsusid mõisad kõiki majapidamisraskusi veerutada taludele ning sissetulekuid kriisi aastatel ammutada talude enamkoormatusest. Seetõttu suurenes talude koormised 18. s. lõpul tuntuvalt mõisade kasusaamise suunas.

Mõisa põldusid laiendati tühjade talude arvel ning talude mõistastamise teel, ajades perekonnad ääremaille üles harima uudismaid või paigutades neid töölistena teistesse taludesse. Seetõttu oli mõisadel ka rohkem võimalusi 1760 ja 70 ja 80-ndatel aastatel. Sellega saadi küllaldaselt arvul töökäsi tuua mõisapõldudele. Teatud raskusi tekkis 1780 aastatel. Rahva juurde kasv jäi pea täiesti seisma. (Enamjaolt just mõisade piirkonnas ning mõnes kohas koguni rahva arv kahanes).

18. s. olid talude koormised erakordselt suureks kasvanud. Rootsi ajal oli umbes 1 teoline aasta läbi ja 1 jalamees selle juurde. 18. s. aga oli see määr juba kahekordistunud.

Talumajapidamise olukord ei halvenenud aga mitte üksi maksude läbi, vaid talude kohustusi hakati sisse nõudma väga suure ebareegli pärasusega, mida põhjustasid kaasaskäivad kriisid. Sellistel kriisiaegadel mõisa nõuded talupoegade vastu olid erakordselt suured, ning mõisnik kaldus juba rõõvmajandusele oma talupoegade suhtes, jättes arvestamata sellega kaasaskäivat talude ruineerimist.

18. s. lõpul oli talude seisukord seetõttu muutunud äärmiselt halvaks ning see tõi endaga kaasa talupoegade tööproduktiivsuse languse. Talupoeg muutus oma talumajapidamise vastu väga ükskõikseks. Teiselt poolt oli see ükskõiksus vastutav selle eest, et talupoeg mitte millegi ei sureks. Vilja ma-

gasiaitade põhimõtte võeti nüüd omaks, et vastav mõis saaks oma talupoegi varustada viljaga kuni uue saagi saamiseni. Tavaliselt ei tulnudki talupojad oma viljaga kunagi kevadeni välja, vaid olid sunnitud vilja mõisadest ja magasiaitadest laenama. Talupoegade antipaatia oma majapidamise vastu muutus üha suuremaks, mis omalt poolt mõju avaldas ka mõisa tulude vähenemisele.

Arusaadav, et sellisest olukorrast otsiti väljapääsu ja vabanemist võlgadest ning püüti mõisa tulusid suurendada. 18. s. 3. veerandil otsustati mõisa tulusid suurendada mõisapõldude laiendamise, ning teiselt poolt läksid püüdlused teatud töö-intensiivsuse suunas. Sõna tõsisel mõttes selle peale aga ei mõeldud. Küll aga avanes mõisnikkudele uus tuluallikas piirituse ajamise näol. Riik ostis iga aasta suuri kvantumeid piiritust Vene sisemaa tarbeks. Meie maa mõisades oli algatus piirituse põletamiseks, kust ta hiljem levis ka Venemaale. Piirituse hinnad olid võrdlemisi kõrged, mistõttu mõisnik sai endale kaunis suuri lisa-sissetulekuid.

Piirituse põletamine toimus viljast, lahtistes kateldes, mida tegid täiesti välja õpetamata jõõjõud. Piirituse ajamine pandi talupoegade peale teatud kohustusena. Selline piirituse põletamine võttis väga palju küttepuid ning piirituse põletamise jaroones hakkas end tundma andma suur põletispunde, pundus 18. s. lõpul.

Üldiselt aga aitas piirituse põletamine siiski osaliselt leevendada mõisade kriisi olukordi. Ajuti aga puhkesid kriisid endise teravusega, mis näitas, et kriisi ületamiseks on tarvis veel muid abinõusid, mis ratsionaliseerisid üldist põllumajandust. Kriis venis selle tõttu pikale, et ei mõeldud tõsiselt põllumajanduse ratsionaliseerimisele. Esimesena hakkas sellele tähelepanu pöörama Vene riigivõim.

1765 a. hakati riigi keskvõimu poolt katsetama sel alal sendusandlike vahenditega. Katastriina riigi poliitika oli üldiselt maksude suurendamine, sellega aga pidi kaasas käima ka üldine maksuobjekti kaitse.

Samasugusel printsiibil püüti ümber korraldada ka mõisade majapidamist.

Katariina II poolt tehti Liivimaa maapäevale ettepanek, võtta vastu teatud positiivsed määrused: kindlustada talupoja omandiõigus, teokoormiste stabiliseerimine ning teatud kaitse sissesecadmine talupoegadele (hävitada mõisniku toorest ümberkäimist talupojaga). Liivimaa maapäev aga oli selle vastu. Sellest nähtus muidugi, et mõisnikkond oli liiga rumal, et seda aru saada. A. 1765 aga pandi seadus maksma, vaatamata maapäeva vastuseisule, mis aga sellest hoolimata mitte mingisuguseid tagajärgi ei annud, olgugi, et seaduse täitmist püüti kontrollida kindralkubernerite kaudu. Mõisnikud jätsid need seadused ometi täitmata.

Tegelikus elus nii siis ei saavutanud nad tagajärgi, osalt ka sellepärast, et nad olid üldised. Vaevalt olid nad maksma hakanud, kui neist enam üldse keegi ei rääkinud ja need määrused surid.

Et. 1801 a. esines õige suur kriis, tuli nüüd uuesti jälle esile see küsimus. Samal aastal astus troonile Venemaal Aleksander I, kes oli saanud liberaalse kasvatuse ning tahtis oma riigis teostada suuri reforme, kusjuures Baltimaad olid tema reformidele n-ö. katsejäresteks, kus reformide tagajärgi pidi proovitama.

Mõisnikud pöördusid keisri poole palvega abistada mõisnikkude krediitkassa asutamist, andes sellele omalt poolt laenu. Katariina II oli selle palve tagasi lükanud, Aleksander I aga oli valmis abistama mõisnikke, kuid nõudis seejuures talupoegade reformide teostamist. Kokkuleppel asutati siis Krediitkassa, mis sai endale väga suure, rikkaliku riiklise laenu ning väga soodsatel tingimustel. Krediitkassa asutamine kergendas nüüd tunduvalt mõisade võlakoormat. Intress oli 5% ümber, teiselt poolt aga kassa ei laskunud spekulatsioonidesse, et võlga ülesöelda, ning selle tagajärjel mõisat oksjonile lasta, et teda siis sealt odavalt osta. Krediitkassa liikmeiks olid kõik mõisad, mis vastutasid solidaarselt laenude eest oma mõisadega (1804 a. asut).

Sellega saadi ühest kriisiteravusest üle. Teiselt poolt aga loodi olukord, kus mõis haamri alla minemisel ei läinud mitte väljaspoole Balti mõisnike ringkondi.

Vastavalt riisugusele riiklikule abistamisele, pidid mõisnikud läbi viima talupoegade reformid: 1804 a. võeti Maapäeva poolt vastu ja kinnitati keisri poolt Talurahva seadused Liivi- ja Eestimaal.

Liivimaa seadus nägi talude kaitseks ette talu omandus eh. valdusõiguse kindlustamise. Omavoliline talude mõisastamine oli keelatud. Omandiõigus vallasvara üle pidi täielikult talupojale kinnitatama. Koormiste kindlaksmääramisel oli ettenähtud uue hindamise alusel talude koormiste määramine. See nõue leidis küll põhimõttelise nõusoleku, aga kui sellele asjale ligemale mindi, nähti et talude koormiste alla viimine selle tasemeni, kui Rootsi ajal oli, tõi enesega kaasa nende tulude 50%-liso vähenemise.

Väljapääs aga leiti selles, et tõsteti talupoegade koormisi 60 taalri pealt 80-le adramaa kohta. See sai võimalikuks seetõttu, et Rootsi ajal ei hinnatud heinamaad. Nüüd aga hakati hindama ka heinamaad. Tagajärjeks oli muidugi üldine talupoegade koormiste mitte vähenemine. Need koormised pidid nüüd jääma püsima, ning mõisnikel polnud õigust teokoormist suurendada ettenähtud "vakuraamatute" normist.

Üldiselt aga polnud koormiste kogusumma sugugi mitte vähem, kui varem. Tegelikult jätkus aga ikkagi talumaa mõisastamine ja talude koormiste suurendamine, sest puudus kindel seaduse teostamise järelevalve aparatuur, nii jäi siis 1804 a. seadus üldiselt ainult paberile. Kuigi ehk oleks teostatud kontrolli, ometi oleks tekkinud talude võlgumine, sest koormised olid väga suured, mida talud ei suutnud igal aastal täpselt täita.

Sellised tulemused reformidele aga tõid Vene keskvalitsuses muidugi pettumuse kaasa. Aleksander I ise aga oli oma reformidest väga vaimustatud. Ta hakkas mõisnikkudele pääle käima, et ka Eestimaa teostatakse samasugune koormiste kindlaks määramine nagu Liivimaa. Eesimaa olid aga talude koormised veel suuremad, seda maa halvema viljakuse tõttu.

Aleksander I oli liidus Napoleoniga ning võttis osa blokaadist Inglismaa suhtes. Vilja enam välja ei võetud Inglismaale, mistõttu tuli järsk ning suur viljahindade langus. See mõjus muidugi õige rängalt mõisadele.

Ka Eestimaa oli 1804 a. ette nähtud talurahva seadus, umbes samal alusel kui Liivimaa talurahva seadus, aga siinjuures ei nähtud ette maade mõõtmist. Et mõõtmine aga ei olnud soovitatav, siis hakkasid mõisnikud otsima teisi teid olukorra parandamiseks. Selleks oli talurahva vabastamine, millele keiser väga sooja poolehoiduga vastu astus. Kesk-Euroopas olid mitmel maal juba toostunud talurahva vabastamine ning see ei toonud sugugi kaasa mõisnike tulude vähenemist. Talupoegade vabastamise järgi jäid talupojad aga ikkagi samasse majanduslikku olukorda, olenedes mõisnikust. Keiser oli talurahva vabastamisega nõus ning 1816 a. anti keisri poolt kinnitatult uus talurahva seadus.

Pärast seaduse andmist hakati ka Liivimaal nõutama talurahva vabastamist. Üldiselt aga Liivimaa mõisnikud ei pooldanud seda, kuid krooni surve võeti ka Liivimaal 1819 a. umbes samasugune seadus vastu kui Eestimaa.

Talupoeg pidi nüüd uue seaduse põhjal olema vaba isik, kellel oli õigus omada vallasvara ning kinnisvara. Talupojad moodustasid omaette kogukonnad teatava omavalitsusega.

Kerkis esile küsimus, mida teha talupoegade maaga, mis oli senini lahtiseks jäänud. Harilikult talud püsisid ikka peremeeste halduses ning pärandati edasi isalt pojale. Nüüd kerkis esile vana feodaalne omandusõigus, et talumaa kuulub nii talupojale, mõisnikule kui ka riigile. 1816 ja 1819 a. tuli selgitada ka omandusõigus talupoegade ja mõisnikkude vahel. Meie maal jäädigi püsima sellele, et vastutaks talurahva vabastamisele kõik maad kuuluvad mõisadele (olgu seal peal talu või mitte).

Märpäevad püüdsid saavutada oma tööga seda, et välja töötades küll uued seadused, pidi maksuma jääma ikkagi endine olukord. Ja seda saavutatigi sellega, et seaduse maksuma hakkamine lükati edasi mitmete aastate peale, ning üldiselt pidi seadus maksuma hakkama järk-järguliselt. Talupojal keelati ühest kohast teise minna ilma kogukonna loata. Edasi mängis tähtsat osa veel mõisnikkude kodukariõigus, kiltrite, kupjate jne. näol. Üldse anti kodukari õigus kõigile leivavärvanematele, aga sisuliselt kasutasid seda ikka vaid mõisnikud.

Kokku võttes 1816 ja 1819 a. seadustega suudeti nii välja töötada samasugune olukord kui see

oli ennegi olnud.

Algas nn. teoorjuse ajajärk. Nad ei toonud talude seisukorda olulist muudatust samuti kui 1804 a. seadused. 1816 ja 1819 a. seaduste vastuvõtmine Maapäeva poolt toimus teatud kriisi olukorras.

Vilja ja piirituse hinnad tõusid, 1820 a. tuli uus kriis, ning ajalisel palju pikem ning sügavam. Viljahind langes 50% ja piirituse hind umbes 65%. Pikka ja sügavat kriisi põhjustas suur murrang, mis toimus Lääne-Euroopas, põllumajanduslikkudes süsteemes (mitme vilja-süsteem, palgaline tööjõud, põldude parem väetamine jne). Selle tagajärjel toimus Lääne-Euroopas suur põllumajandusliku toodangu tõus, ning Rootsi kes varem oli vilja sisse vedanud, hakkas seda nüüd küguni välja vedama.

Teisels põhjuseks oli siin piirituse vabrikute levimise Sise-Venemaal, mille tagajärjel saadi seal piiritusest väga head hinda. Sise-Venemaa piiritusvabrikud arenesid palju võistlusvõimelisemaks vilja läheduse ning odavuse tõttu, mistõttu ka piirituse hinnad kohutavalt langesid.

Kriisi ajajärgul toimus suur mõisade pankroteerumine meie maal. Pikk kriisi ajajärk kutsus aga ka esile muidugi püüdeid sellest vabanemiseks. Mis puutub aga meie maasse, siis siin jäljapääsu otsimiseks põllumajanduse ratsionaliseerimise abil oli väga vähe eeldusi. Otsiti abi peamiselt põllupinna laiendamisest. Sõlmiti talupoegadega rendilepinguid vabalepingu alusel, et dikteerida talupojale ette renditingimusi, kuid mõisnik ei saanud ikkagi ka sealt võtta, kust midagi võtta ei olnud.

Talude üldist mõisastamist takistasid ka mõisnikkude krediitkassa laenuitingimused. Kõige selle tõttu võttis mõisade külvipinna laiendamine väga hulk aega, ajavahemikus 1800-1840 laienesid mõisade külvipinnad umbes 29%. Võeti kasutamisele uus sort vilja. Peamiseks artikliks oli kartul, mida hakati kasvatama 1820 aastate paigu ning jõudis teatud stabiilsusse juba 1830 a. paigu.

Kartuleid kasutasid mõisnikud nüüd viinapõletamiseks, ning kartuli kasvatamine ei nõudnud ka suure tööjõu rakendamist, vaid võimaldas seniseid tööjõude intensiivsemalt kasutada. Kartuleid kasvatati harilikult kera all olevatel väljadel, ning ta ei nõudnud sugugi põllupinna laiendamist. Kartul

oma suure tootuväärtusega aitas kindlustada ka talupoegade rasket olustandardit. Kartul moodustas oma väärtuselt umbes 11% viljasaagi väärtusest. Üldiselt oli kartulikasvatamine üks olulisemaid tegureid, mis aitas mõisnikkudel üle saada raskest kriisi ajajärgust.

Otsest turgu kartulile sellal veel polnud, vaid teda tarvitati ainult viinapõletamise jaoks, lisades viina tegemisel viljale ka kartuleid, mis tõttu piiritust oli võimalik müüa odavamalt, saades seejuures ikkagi kasu. Kartuli tarvitamise levimine viinapõletuse juures nägi juba palju komplitseeritumat viinapõletamist ette, just eriti sellele kohandatud vabrikuis. Kartuli kasvu ja viinapõletamise kõrval hakati ka teisi teid otsima tulude suurendamiseks. Neist võib nimetada ülejäänud viinapraagaga härgade nuumamist, härgi turustati peamiselt kasvava Poterburi linna arvol.

Selle kõrval hakati rohkem tähelepanu pöörama ka linakasvatusele Viljandi-, Võru- ja Läänemaal. Linakasvatamist põhjustas väga vähene linahindade langus, seega osutus linakasvatamine tasuvamaks vilja kasvatamisest. Lina kasvatusele aga nõudis samuti komplitseeritud töid. Teoorjade töö aga polnud selleks kohane ning linakasvatus mõisades sai seepärast arendada ainult teatava piirini. Taludele oli aga linaümbertöötamine otstarbekohasem ning talud ammutasid endile linamüügist kaunis suuri tulusid.

Kolmanda tuluallikana tuleb mainida peenlambakasvatuse sisseseadmist (meriino lambad), millest mõisad jälle päris häid sissetulekuid said. Koos lambakasvatamisega teostati ka põllumajanduse ratsionaliseerimine. Hakati kasvatama ristikkeina, sest peenlambad muud ei söönud. Meie maal langes aga lambakasvatus ajajärgule, millal kõrg konjunktuuri villamüügi ajal maailmaturul oli juba möödumas. Meie maal tõusis lambakasvatus kuni umb. a. 1840-ni. Viljahinna languse ja tõusu jne. tagajärjel hakkas aga lambakasvatus vähenema, kuigi ta mitte hoopis ei kadunud. Lambakasvatus levis umbes 1/10-kus meie mõisades ning ei toonud endaga kaasa ikkagi muud põllumajanduse ratsionaliseerimist kui ainult ristikkeina kasvatamist ning parandatud kolme-välja-süsteemi.

Ristikheina rajoon levis palju laiemale (1840-aastail kasvatati isegi taludes ristikheina), kui lambakasvatamine. Kasvava loomakarja tagajärjel hakkas ennast tunda andma suur heinamaade ning heina puudus. Ristikhein aga võimaldas 6-7 korda vähema tööjõuga saavutada seda, mida saavutati enne harilikult heinamaalt.

Saavutatud tagajärjed üldiselt katsid need kahjud, mida mõisad kriisi tagajärjel said, kuid uusi kulusid uued alal mõisadele siiski ei toonud.

Mõisadel andis end tunda ainult suurkapitalide puudus piiritusvabrikute ja lambakasvatuste sisseseadmiseks. Kasutatud olid mõisade poolt juba maksimaalsed krediitdisaamise võimalused ning uute ettevõtete sisseseadmine toimus muidugi seetõttu väga aeglaselt, sest mõisad ei saanud omale sisetulekuid nii ruttu (lambakasvatuse vahe kalkulasioon).

Lambakasvatuse tagasimineku kaotasid suure osa oma väärtusest ka lambakasvatuse otstarbeks ehitatud ehitised. Teiseks pidurdajaks oli siin mõisadel uue tööjõu puudus. Uute ettevõtete asutamine pidi toimuma seetõttu ka käsikäes uute töö käte tekkimisega. Kõvendatakse distsipliini mõisapõldudel ning püütakse töösundi, nii suurel määral kui see võimalik oli, teostada. Mõisapõldudel seati sisse isegi kohati tükitöö süsteem, et suuremal hulgas töö intensiivsust ära kasutada. Selle tagajärjel hakkas töö eest mõisa põldudel juba hoolt kandma taluperemee. Tööliste töö produktiivtati teostati ka uute viljade, nagu kartulite ja ristikheina kasvatamise kaudu, mistõttu saadi tööjõudu intensiivsemalt ära kasutada.

Talu majapidamistes olulisi muudatusi ei tulnud, võrreldes endisega, kuid mõju avaldas üldine kriis, veel enam kui seda üldiselt arvati.

Umbes 19. saj. keskpaigu jäid aga talude koormised ikkagi endiste vakuraamatute arvele tasemele. Kuid pikka mööda hakkab ka talude majanduslik olukord paranema ning koos mõisade põllupirra laienemisega, hakkab laienema ka talude põllupind.

Talude majanduslik olukord paraneb ka õige tunduvalt kartuli ja ristikheina kasvatamisele võtmisega.

19. s. algul on märtata juba, et nii Lõuna-Viljandimaal kui ka Põhja-Eestis hakkavad taludel esile krekima teatud hoiusummad. Nüüd hakkas mõisnikkude keskkassa levitama oma pantkirju ka talupoegadele. (Talupojad tahtsid oma hoiusummadelt muidugi ka intressi saada.) Selle tagajärjel aga tõmbas sularaha end jälle taludest välja. Taludel oli aga ikkagi parem paigutada oma raha välja poole oma talumajapidamist.

19. saj. keskpaigu aga hakkasid olukorrad muutuma. Viljahinnad hakkasid uuesti tõusma, mistõttu mõisnikud muutusid tagasihoidlikumaks uuen dustes. Vene valitsuse peale käimisel muutus aga üldine olukord aja jooksul siiski niivõrd, et talupoegadel oli võimalusi endile talusid ka päriseks osta.

1820-58 a. vahel tõusis suuresti rahva arv (50%) ning 1830 aastate lõpul ilmus taludesse juba kaunis rohkel määral uut tööjõudu juurde. Mõisnikud tahtsid nüüd uute rendilepingute põhjal tõmmata uusi töökäsi oma põldudele tööle.

Kriisi aja lõpul sattusid mõisad väga omapärastesse tingimustesse, mida põhjustas kiire rahva arvu juurdekasv. 30-ndate aastate lõpus avanesid seetõttu ka mõisadel väljavaateid uute töökäte juurd saamiseks. Ühtlasi pidi ka selguma, mis tagajärgedega töötab 1816 ja 19 aastate seaduste kohaselt loodud aparaat (talupojaskond). Alul see aparaat töötas hästi, kuid hiljem selgus vastupidisus. Nii palju kui liiklemisvõimalused lubasid, liikusid talupojad ikkagi ühe valla pii rest teise ning omandasid taludes endile vallasvara ning üldse varandust juurde. Talupoja varanduslik seisukord hakkas tunduvalt paranema. Peremeeste ja sulaste vahel polnud pea mingit vahet ning seetõttu ei tõmba ka talupoega sugugi enam talu rendile võtmine mõisniku käest, vaid talupojal oli siis juba kergem elada vabadikuna. Niisugune vabadike kiht paisus väga suureks, mis aga muidugi oli mõisnikkudele vastumeelt. Kõik katsed olukorra parandamiseks mõisnike poolt ning mõisa põldudele töökäte juurde toomiseks nurjusid.

Renktsionäärid (mõisnikud) tahtsid tagasi pöördumist endistele oludele (pärisorjusele) ning soovisid 1804 a. põhimõtete uuesti elluviimist. Reaktsionääre leidis eriti palju Põhja-Eestis.

Pärisorjast talude seadmisega lootsid mõisnikud oma mõisa alla kuuluvat rahvast taas energilise-
malt mõisapõldudele tööle rakendada.

Reaktsionääridele tekkis aga tugev vastuseis liberaalide näol, keda sellina olukord samuti ei rahuldanud. Ettevõtlikumad olid tunduvalt oma mõisamaid hakanud paremini harima ning maa kaudu polnud enam võimalik maa tulukust tõsta. Liberaalid olid juba osalt harjunud palgalise tööjõuga, mis oli produktiivsem ning töölistkond laskis end samuti distsiplineerida. Seepärast nõudsid liberaalid üleminekut raharendile. Raharendi rakendamine aga ainult üksikuis mõisais poleks küllaldaselt tagajärgi annud.

Üleminek raharendile tõi aga kaasa tunduvald muudatusi mõisa majapidamise süsteemis. Kui nüüd mõis tahtis üle minna palgalistele, pidi ta loomulikult muretsema omale tööloomad, uued ja ajakohasemad masinad jne. Selleks puudus aga mõisadel kapital. Kapitali saamiseks leidsid liberaalid väljapääsu osa talude müügis taluperemeestele. Talude hind oli umbes kolm korda kõrgem üksikuna müües, kui kogu mõisa maad koos. Aegamööda see vae küll vähenes, aga talude hind jäi siiski kõrgema tasemele kui maade koos müümisel.

Algul jäid mõisnikud selles asjas passiivsele seisukohale. Siin on ka tegemist usuvahetuse tõttu tekkinud vahetustega, mistõttu talude müük esialgu soiku jäi. Keskvalitsuse poolt aga üritati massuliikumise mahasurumist. Kõige selle tõttu venis talupoegade seisukorra paranemine väga pikale.

Kompromiss-seadustes piirati vaba rendilepingu õigust ning pandi osalt kehtima 1804 a. normid. Edasi nägid need üleminekuaja normid ette talumaade mõisastamise takistamist. 1/6 trlumaast, mille piirides oli mõisastamine lubatud, kuna aga 5/6 pidi jääma täielikult talu pärisomanduseks. See oli aga päris tähtsusetu, kuna mõisamaadest talustati enam maid kui talumaadest mõisastati.

Üldse aga ülemineku-aja seaduste ning 1804 a. normide rakendamine mõisa majapidamisse mingisuguseid suuremaid muudatusi ei toonud.

Liberaalid tahtsid endi algatusel alustada talupoegade Rentpanku, sellese seisid aga vastu kõik mõisnikud, kes olid laene teinud Mõisnike Krediit-kassast, sest et nad ise olid ka ühtlasi selle Krediit-kassa liikmed.

Venemaa sattus 1853 a. Krimmi sõtta ning oli sunnitud alistuma Pariisi rahu lepingutele 1856 a. Venemaa kaotas selle sõja oma maa majandusliku ja üldise arenematuset tõttu.

Osalt tarbest oma riigi kandejõudu väljas pool suurendada, oli Vene valitsus sunnitud oma majanduselus ette võtma põhjalikke reforme. Vene valitsus oli seda sunnitud tegema Pariisi rahu põhjal Inglismaa nõudel.

Aleksander II astuski nüüd reformide teele ning a. 1861 vabastati vene talupojad pärisorjusest, kusjuures vabastamine meie maal sündis ilma maata, Venemaal aga jäeti talupojale alles ka osa maad peale pärisorjusest vabastamist.

Pärale talurahva vabastamist hakkas Vene valitsus ka rohkem pääle käima meie maa uute agraarkorralduste tegemiseks. Anti välja rida seadusi, mis kaotasid mõisnikkude kodukariidiguse, iseseisvad ja mõisast rippuvad vallakogukonnad. Lõpuks hakkas Vene keskvalitsus nõudma ka kogu teoorjuse süsteemi lõpetamist ja kirjutas tähtpäevagi ette, kunaseks see pidi tehtud olema.

Mõisnikkude krediitkassad muutsid nüüd oma kurssi ning hakkasid kiiresti finantseerima talude müümist ning raharendile üleminekut. 1816 a. olid Liivimaal juba peaaegu kõik talud üle läinud raharendile ning müüdud 14% taludest. Eestimaal aga läks see aeglasemalt - 1868 a. müüdi ainult 2,5% taludest.

Üleminekul raharendile oli suur tähtsus meie põllumajanduse edaspidise arengu suhtes. Talude ostmine tehti kergemaks (sissemaks - 1000-1500 rubla ning ülejäänud osa korraldati Krediitkassa abil 40-50 aastase laenumaksu tähtajaga.

Mõisa ja talude vahekorrad korraldusid nüüd raha abil, mitte enam teopäevade abil. Üleminek raharendile tõi kaasa ka talude kruntimise, mis omakorda tõi kaasa talude vabanemise ülearustest kohustustest.

Talude kruntimine toimus Liivimaal eraalga-tusel ning enne talude müümist. Eestimaal teostus kruntimine aga seadusandlikul alusel. Kruntimisel aga tehti ka viga, näit. püüti talu hooned asetada võrdlemisi krundi keskele, mistõttu aga lahutati külad ja paisati laiali üksikute taludena.

Taludes toimus eraalgatuse suur võidulepääs (hakkab arenema mitmevälja-süsteem, 4-5 j. rohkema viljade naol).

Raharendi tõttu sattusid aga talud maksude keerisesse, pidid hankima raha, turustades oma saadusi. Nii langesid talu majapidamised olenevusse kapitalist ja rahakursist, intressimäärast jne. See oli aga talupidajale üldiselt kasulik, sest Vene rahakurss langes ja seega läks talude ostmine soodsamale alusele.

Üks nähe, mis aga mõisamajapidamiselo kahjulik oli, oli tööjõu suur puudus ja selle kalline mine. Maal vabanes küll hulk töökäsi, ning mõis arvestaski, et need tulevad kõik end pakkuma mõisa töödele, surudes nii tööpalgad alla. Aga rahvas rändas kõik välja ning osa juurdekasvust läks ka linnadesse, mistõttu linnad hakkasid jõudsasti kasvama. Veneraha stabiliseerimine aga tähistas talude kasvu ning jõukuse konjunkturi aeglustumist, kuna aga mõisade konjunktur läks kaunis tugevasti tagasi.

19. s. teisel poolel tuli mõisa põllumajanduses jälle suur kriis ning sellele ajastule langeb ka õige intensiivne talude müük ka Põhja-Eestis.

Mis puutub meie maa linnadesse, siis need kannatasid Põhja sõja tagajärgi õige tunduvalt. Linnad vaesusid ning osalt põletati isegi maha (Tartu).

Järk-järgult 18. s. toimub aga maa kosumine ja koos sellega ka linnad. Ostujõud suureneb ning linnastumine 18. s. III veerandil saavutab selle taseme, mis oli Rootsi aja lõpul Tallinnas elanikke umbes 10000 (12000) el. ja Tartus 3400 (8400) elanikku. Järk-järguline linnastumine aga toimub üha kasvava hooga. Üldiselt linnastumine areneb Lõuna-Eestis kiiremini kui Põhja-Eestis, vastavalt maa ostujõu kasvamisele.

Omapositsiooni transiitkaubanduses oli säilitanud ainult Riia. Meie Eesti linnadest Vene ajal oli transiitkaubandus säilinud ainult Narvas, millo kaudu veeti välja Peipsi ümbruse saadusi. 1782 a. tollipiiri kaotamine mõjus aga laostavalt Narva tagamaadele ning Narva arengus saabub seisak.

Liitumine Venega ei tähendanud mitte Tallinna transiitkaubanduse kasvamist, vaid selle kahanemist

Venelased küll kipuvad Tallinnas kauplema, kuid neile tahakse suuri takistusi. Teisoks põhjuseks, miks Tallinna transiid kaubandus tagasi läks, oli Vene valitsuse püüe edendada Peterburi kaubandust. Soega jäi Tallinnapeamiseks kaubanduseks ikkagi ainult sisokaubandus (sisse- ja väljavedu).

Eriti suureks kujuneb vilja väljavedu Tallinna kaudu, mis tõuseb oma haripunktile 18. s. III veerandil. Pääle seda aga läheb viljakaubandus tagasi ja seda just piirituse ajamise tõttu meie maa mõisades. Selline konjunktuaari muutus oli Tallinnale kahjulik, ning 19. s. algul Tallinna väljavedu läheb koguni tagasi.

Mis puutub sisseveosse, siis talupoeg tuleb siin tarvitajana väga vähe arvesse (sool ja raud). Kuna suuremateks tarvitajateks olid mõisad. Tingituna mõisnikkude elustandardi tõusust, kasvab ka Tallinnas sissevedu, mis sai Tallinna arenemise aluseks. Samuti mõjus kaasa ka Tallinna Vene laevastiku baasiks kujunemine, mis tõstis omakorda elanikkude arvu.

Pärnu linn on üldiselt väljaveosadamaks. Vedas välja metsamaterjali, kuna vilja väljavedu kannatas ka piirituse ajamise tõttu. Pärnu väljavedu tõusis aga lina väljaveo alal. Lina väljavedu tõi endaga kaasa 19. saj. algul väljaveo väärtuse kasvamise kõrgemaks Tallinna väljaveo omast.

Väiksemad linnad aga jäid kõik kiratsema. Linnades saavutati vaheltkasu talupoegade kaubitsemises püüdsid oma kätte tõmmata mõisnikud. Mõisades tekkisid 18. s. igale poole kaubalaod, kust talupojad võisid omale tarvisminevaid artikleid saada. Sellega kaotasid sisemaa väikelinnad oma tähtsuse sisemaa elanikkonnaga kaubitsemises. Kaupade lähikäik kasvas ainult aadli elustandardi tõusu tõttu.

18. s. teisel poolel toimub juba uhkete mõisa häärberite ehitamine vanade ja primitiivsote asomole. Aadli elustandardi tõusuga käis kaasas ka aadli suurem nõue käsitöö saaduste järele. Käsitöö saadused jäid umbes Rootsiaegsele tasemele. Üldiselt oli aga meie käsitööstuse osatähtsus suuremates linnades väike (umbes 12-14% el. tegeles käsitööga).

Tsunftide kaostumise ajastu aga selletõttu ei kajastanud meie maal nii tugevalt, kui see oli Lääne-Euroopas. Mis puutub käsitööliste rahvusesse, siis välja tõrjutud olid eestlased peaaegu täielikult

parematelt käsitöö aladelt. Kaunis intensiivne oli aga käsitööliste sisserändamine, mis hakkas vaibuma 19. s. alul.

Kaupmeeskonnast olid suurem osa kohalikud elanikud.

Mis puutub aga üleminekusse käsitööstuselt suurkäitistele ja manufaktuuridele, siis nende elujõud meie maal oli nõrk, kuna meie maa oli põllumajanduslikul alusel.

Villase riide tegemine toimus talude poolt mõisa sundimisel. Mõisnikud müüsid riided linnadesse ja osalt saadeti isegi Venemaale. Samuti oli see kodutööstus ka linase riide alal.

Kodutööstus ja manufaktuur meie maal ei esinenud kuigi laialdaselt ega kindlalt ulatuses ja organisatsioonis.

Vanemaid manufaktuure oli meie maal Rootsi ajal töötav paberiveski. Aegajalt hakkas neid juurde tulema nimelt 18. s. II poolel oli Tallinnas asut. Kalevimanufaktuur, kus töötasid enamuses lapsed alla 10 a. vanuses. III veerandil hakkab tööstuste asutamine järkjärgult sagenema, millele aitab kaasa Vene valitsuse tollipoliitika. Kuni Peeter I-ni olid fiskaalsed tollid. Peeter I sihiks oli aga Vene reorganiseerimine ning Vene tööstuse arendamine. Ta seadis sisse väga kindlad tollid kaubanduses. Vene valitsuse poliitikas oli aga ka aja järku, kus tolle töösteti ja teinekord jälle alandati, aga umbes 150 a. piirides oli Venemaal väga suur tollide süsteem. See tollipoliitika aga ei suutnud Venemaal välja kutsuda märgatavatki tööstuse arengut. Põhjuseks oli siin:

- 1) ostujõu (talupoegade) vaesus,
- 2) tööliste puudus, mis oli
- 3) põhjustatud pärisorjusest ja lõpuks suhteline
- 4) hõre asustus ja
- 5) halvad ühendusteed.

Meie maal kehtis erinev tollipiirkond, mis pärines Rootsi valitsuselt ning alles al. 1782 kaotati meie maal tollipiir Venemaaga. Üldiselt arvestasid Vene turuga kõik tööstused, mis meil tekkisid (18.s. II poolel tekkis klaasitööstus Rõika-Meleski, siis Rõpina paberivabrik, Petserimaal portselaanivabrik jne). Klaasi- ja paberivabrik oli sel ajal ikkagi veel kõrvalise tähtsusega,

sest nende produktide minek oli väga väike.

Tõeline tööstuse areng algab meil 19. saj. I poolel, tekstiiltööstuste tekkimisega. Esimesena Narva Kalevi-manufaktuur, mis oli juba algusest peale sisseseatud suurtööstusena. 1850 a. asutati Hiiu-Kärdla kalevivabrik, 1832 a. Sindi kalevivabrik, hiljem Voltveti ja veel mõned muud väiksemad kalevivabrikud. Oma tööjõu ammutavad vabrikud talupoegade seast pärast pärisorjusest vabanemist.

1850 a. asut. Narvas Puuvilla-Manufaktuur ja 1855 a. linakettruse-vabrik, ka Narvas. Vabrikud rajatakse nii Hollandi kui ka Vene riiklikkude kapitalidega, ning toodavad peamiselt välisurule - Vene turu jaoks. Aegamööda aga hakkab ka talupoeg üle minema vabrikusaadustele. Võrreldes meie maad naabermaadega, siis näeme, et tekstiiltööstuse areng toimus meie maal võrdlemisi varakult.

Ühenduses üldise majandusliku elavnemisega ja üleminekuga raharendile, kerkis esile veel uus tegur, nimelt raudteede ehitamine. Raudteede ehitamine Venes algas päale Krimmi sõda Inglise kapitalide toetusel kaunis suurejooneliselt.

Meie maal valmis esimene raudtee 1870 a. Raudteevõrgu ehitamisel oli väga suur tähtsus meie maa edaspidisel majanduslikule arengule. Kõige pealt rändas uute raudteede kaudu välja umbes 200000 eestlast. Raudteede ehitamisega käis kaasas ka Vene turu avanemine meie kaupadele. Koos eestlastega rändasid välja ka hulk sakslasi, mistõttu uued ametid ja kaubanduslikud tegevused läksid eestlaste kätte. Raudteede ehituse tõttu hakkas suurenema Vene väliskaubandus, ning osa kaupu siirdus läbi Tallinna.

Ühel ajal raudteedega hakkas Baltimerel suuremat tähtsust omandama ka aurulaevandus, mis omakorda liitis meie maad tugevamalt ka läänepoolsete suurte turgudega. Vene püüdis võimalikult soodustada laevanduse arengut, kuid midagi suurt ta just korda ei saanud. Vene lipu all liikusid umbes 14% laevadest, kuna enamuse moodustasid Hollandi ja Inglise laevad. Laevaselts "Linda" pankroteerumine polnud tingitud mitte majanduslikest raskusist, vaid selle organisatsiooni oskamatuses juhtimises ning kogematuses laevanduse alal.

1870 a. pandi meie linnades maksma järk-jär-

gult Vene linnaseadus, mis asendas linnade senist ühiskorraldust. Selle seaduse maksma panek oli samaväärne vabavõistlusliku olukordade loomisega linnades käsitöö alal.

Põllumajandusel tuli võidelda kaunis suurte raskustega teravilja hindade kõikumise tõttu. Üldist viljahindade nõrkust tasandas asjaolu, et Vene rubla kurss langes, mis tegi viljahindade languse tagasi ja veel mõnel pool enamgi. Viljahindade ga ühisel joonel liikusid ka piirituse hinnad. Üldiselt teravilja konjunktuurid oma ebastabiilsuse tõttu sundisid mõisamajapidamisi mõtlema oma majandamise intensiivistamisele. Katsuti teostada mõisades üleminekut karjamajandusele. Muretsetakse tõuloomi, asutatakse karja-kontrollühiguid jne.

20. s. tuli mõisadele juurde uus tuluallikas metsakaubanduse näol, mis andis neile tarvilikke lisatulusid. Mis puutus mõisade tasuvusse, siis siin mängis vähe tähtsat osa suur tööjõu puudus. Talud said veel endile sulaseid, mõisades aga oli tööjõu puudus üheks põletavamaks küsimuseks. Mõisnikud püüdsid siia tuua sakslasi kolonistidena Saksamaalt ja ka Volga äärest sakslasi. Väljast poolt toodud tööjõud aga ei kohanenud siin ning neil polnud ka seda väärtust, mis kohalikul tööjõul.

Mõisade väärtus oli üldiselt tõusnud. Mõisadele laekus summasid veel talude müügist ja rendist, aga sellest hoolimata ei olnud mõisade võlgnevus ometi mitte vähenenud.

Kokkuvõttes: elustandardi tõusu tõttu, valokalkulatsioonitõttu oma majapidamistes jne. oli mõisad ajanud suuremasse võlgnevusse. Tendents läks aga ikka enam sinna poole, et talustati maid juba mitte enam mõisa maade ümber asuvatest taludest, vaid ka mõisamaast endast ning müüdi neid soovijaile pariseks. Metsade ekspluateerimine aga võttis ka juba kriitilise pöörde ja et mitte kõiki metsi hävitada, selleks oli sunnitud Vene keskvalitsus vahele astuma.

Talude rentimise ja müümise juures võib tähele panna, et talude müügi- ja rendihinnad tõusevad aega mööda kahekordseks. Aga ometi osteti ning renditi talusid endiselt edasi, mis näitas, et talude tulukus on tugevalt hakanud tõusma.

Taludele ei olnud konjunktuaari muutumine halvema suunas nii ohtlik kui mõisadele, sest ta-

lude tarbimine oli väike ja talutöö tehti oma jõuga.

Kuni maailmasõjani kogu vahepealne ajajärk on talude ostmise ajajärguks, ning aastatel enne maailmasõda, oli ostetud juba suurem osa talusid, ja osa talude pealt ka juba võlad makstud. Taludes hakkas kogunema vabu kapitale, mis lubasid taludel kaotada nende majapidamiste intensiivistamise töid.

Mis puutub linnadesse, siis siin andis ennast 19. s. keskpaigu toimuv üldine murrang samaselt tunda kui põllumajanduses. Raharendi sisseseadmine kiskus talud välja senisest kodumajanduslikust olemisest. Talude jõukuse ning tarbimiste kasvamine tõi endaga kaasa ka linnade kasvu ning tõusu. Eriti kiired olid Tallinna ja Tartu linnade tõusud. Suurt kasvu osutuvad ka väiksemad sisemaised linnad, mis oma linna ilme saavadki 19. s. II poolel. Linnade kasvule aitas kaasa ka mõisade kesdava võimu langus. Pääle 1860 aastaid talude sidemed mõisadega läksid nõrgaks ning sellega koos kadus ka mõisades maakaubanduse osatähtsus.

Mis puutub suurtesse linnadesse, siis nende kasv toimus ka veel teistel põhjustel, peamiselt 19. s. tööstuste tekkimiste ja arenemiste tõttu. Tööstuste poolest paistab eriti välja Narva linn.

Hakkab arenema suurem suurtööstuste tekkimine ja seda just Tallinnas, 19. s. viimasel veerandil. Metallitööstuste keskus 1895 a. Krulli masinavabrik, Dvigateli tehased, Põhja Puupapi vabrik, paberivabrikud jne. Mõned aastad enne maailmasõda laevatehaste asut. Tallinnasse kui taheti Tallinnast välja arendada Vene laevastiku baasi. Suurtööstus oli mõeldud peamiselt Vene turu rahuldamiseks. Vene turuga oli seotud mitte ainult vabrikute tootmislool, vaid ka nende tööstuste tekkimine, mida võimaldasid Vene valitsuse poolt pandud suured kaitsetollid.

Tööstuste ilme Tallinnas oli vastav enne sõjaaegsetele tööstusoludele ka mujal maades. Suurtööstus tõmbas väga palju inimesi linnadesse, ning sellega on ka Tallinna suur kasvamine seletatav.

Vanimad krediit asutised olid meie maal komertsalustel töötavad pangad, nagu Riias. Oluliseimat osa etendasid mõisnike krediitkassad, millede eesmärgiks oli põllumajanduse finantseerimine. Um-

des sajandi vahetusel asutati Vene Põllupank, mille kaudu Vene valitsus katsus teostada meie maal agraaripoliitilise samme, nimelt mõisade tükeldamist talude alla, misend selle aegses hinnakonjunktuuris hästi teostada andis. Selline Vene valitsuse poliitika kutsus esile rüütelkonnas tugeva opositsiooni (Hüpoteegi pank Tartus).

Hoopis tagasihoidlikum areng oli meie maal aga kaubanduskrediidil, mis hakkab välja kujunema alles 1860 aasta järgi. 19.saj. lõpul ning 20.saj. alul oli meie maa aga siiski veel väga kapitalikehv, mis takistas ka krediidi-olude korraldamist.

Tekkis olukord, kus hakati Eesti ettevõtteid piirama nende asutamises ja tegevuses. Seda tegid sihikindlalt mõisnikkude krediitkassad ja aadlikkude pangad. Kui 19. s. lõpul hakkas Vene valitsus soodustama vastastikuste krediitasutiste tekkimist, siis arenes ka eestlastele kapitalide ning hoiuste mahutamine endi ettevõttesse. Üldiselt aga oli krediidindus meie maal enne maailmasõda väga vähe arenenud. // Maailmasõda tõi endaga kaasa suure konjunkturi muutuse. Üldine sõja periood (6 a.) takistas majanduselu loomulikku arengut ning tõi endaga kaasa suuri kulusid, nii Vene kui ka Eesti riigile. Sõja ajal kannatas produktsioon. Tekkis kaupade puudus, kuna tagavarad olid tarvitatud. See kõik tõmbas osa tagasi sellest arengust, milline meie maa enne ilmasõda oli jõudnud. Vene rahakurss langes (raha väärtus langes kuni 1 % -ni tema nominaalväärtusest). See tuli kasuks suurelt osalt taludele, millede pealt ei olnud jõutud kõiki võlgu tasuda.

Vabadussõja mõõdules tuli ka koos põhilisi muudatusi meie majanduselus, niihästi põllumajanduses kui ka teistes majandusharudes.

Maareform tõi endaga kaasa peagu täieliku suurpõllupidamise likvideerimise, mis toimus seadusandlikul teel. Loodi selle asemele suur hulk väikseid põllumajanduslikke käitisi.

Koos põllumajandusega käis ka muudatus meie maa tööstuses. Iseseisvumisega meie tööstused eraldusid Vene suur-turu nõuetest. Suurtööstus oli meil kasvanud tollide kaasabil ning orienteeritud Vene turu tarvetele. Vene turg läks kaduma, eriti metalli tööstuse alal. Meie tööstus orienteerus ümber mõne aasta jooksul olukordadele, mis meil iseseisvumisega tekkis.

ooo 0 ooo

Eesti majandusajalugu , k o n s p e k t.

=====

KODUÜLIKOOI kirjastus ja trükk, Tartu 1940.a.